

2019. VI. évfolyam 2. szám

Délvidéki Szemle

Történettudományi folyóirat

A tartalomról:

- Srđan Cvetković: Tehnologija masovnih likvidacija unutrašnjeg neprijatelja u Srbiji 1944–1945. prema dokumentima OZN-e
- Srđan Cvetković: Bezbednosni problemi kretanja i boravka stranaca na teritoriji SAP Vojvodine. Analiza izveštaja pokrajinske službe državne bezbednosti iz 1981. godine
- Fábián Borbála: Baja város nyomdái 1945-ben
- Pető Bálint: A délvidéki népirtás emlékháza (recenzió)
- Döbör András: A Magyar Királyi Honvédség gyorscsapatainak alkalmazásai 1938 és 1941 között (recenzió)
- Németh Ferenc: A Bácsország és reprint-sorozata, a BBVT évkönyvei (recenzió)

Délvidéki Szemle

2019/2. VI. évfolyam, 2. szám

DÉLVIDÉKI SZEMLE

Főszerkesztő: *Zakar Péter*

Szerkesztők: *Döbör András, Fejős Sándor, Forró Lajos, Pető Bálint*

Nemzetközi Tanácsadó Testület tagjai: *Fodor István (Zenta), Molnár Tibor (Zenta), Szekernyés János (Temesvár), Srđan Cvetković (Belgrád), Kovács Attila (Ljubljana)*

Lektorálták: *d. Forró Lajos (1., 2.), dr. Pető Bálint (3.)*

Technikai szerkesztő: *Veres Ildikó*

Címlap: **Baja, Báró Eötvös utca** (Forrás: *Fábián Borbála gyűjteménye*)

A folyóirat megjelenik évente két alkalommal: tavasszal és ősszel. A lap a történelmi Délvidék és a Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió múltjáról és jelenéről közöl tudományos igényű, lektorált tanulmányokat, forrásismertetések, kritikákat és a délvidéki közélettel kapcsolatos cikkeket, interjúkat, konferencia-előadásokat.

A *Délvidéki Szemle* „Tudományos közlemények” rovatában jelennek meg az eredeti, másutt még nem publikált tudományos szakcikkek absztrakttal. A folyóirat a történet- és társadalomtudományok minden területéről közöl lektorált tanulmányokat; kutatási eredményeket és új forrásokat feldolgozó, összegző munkákat, forrásismertetések, elemzéseket, és átfogó szintéziseket.

A *Délvidéki Szemle* „Közélet” rovatában jelennek meg a délvidéki történeti kutatásokkal és a közélettel kapcsolatos publicisztikák, interjúk és konferencia-előadások írásos változatai, melyekre a tudományos közleményekkel szemben támasztott követelmények nem vonatkoznak.

A *Délvidéki Szemle* „Téka” rovatában jelennek meg a délvidéki vonatkozású könyvekről, filmekről, adatbázisokról és egyéb médiumokról szóló ismertetők, kritikák.

A benyújtott tudományos közlemények megjelentetésének fő szempontja a szakmai minőség. A kéziratokat a szerkesztőség véleményezi, majd a tudományos közélet felkért képviselői és a szerkesztőbizottság tagjai lektorálják.

A benyújtott tudományos közlemények szerzői bejelentik, hogy másutt még nem jelentették meg írásukat, a Szerkesztőség pedig nem zárja ki, hogy a *Délvidéki Szemle*ben történő közlés után máshol vagy más nyelven megjelenjen.

A kéziratokat magyar, szerb, német vagy angol nyelven, elektronikus formában a szerkesztőség címére kell beküldeni. A tanulmányok terjedelme minimum 10, maximum 20 nyomtatott oldal lehet.

Szerkesztőség:

Délvidéki Szemle Szerkesztőségi Hivatal
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
H-6725 Szeged, Hungary
Hattyas sor 10.

Tel.: +36/62-544-759

Email: delvidekkutato@delvidekkutato.hu

Honlap: www.delvidekkutato.hu

Felelős Kiadó:

Délvidék Kutatóközpont Alapítvány, Szeged
Lapengedély száma: CE/2237-3/2013.

ISSN 2416-223X

TARTALOM

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK	5
1. Tehnologija masovnih likvidacija unutrašnjeg neprijatelja u Srbiji 1944–1945. prema dokumentima OZN-e (Srđan Cvetković)	5
2. Bezbednosni problemi kretanja i boravka stranaca na teritoriji SAP Vojvodine Analiza izveštaja pokrajinske službe državne bezbednosti iz 1981. godine (Srđan Cvetković)	21
3. Baja város nyomdái 1945-ben (Fábián Borbála)	49
TÉKA.....	63
4. A délvidéki népirtás emlékháza (Pető Bálint)	63
5. A Magyar Királyi Honvédség gyorscsapatainak alkalmazásai 1938 és 1941 között (Döbör András)	66
6. A Bácsország és reprint-sorozata, a BBVTT évkönyvei (Németh Ferenc)	69

TEHNOLOGIJA MASOVNIH LIKVIDACIJA UNUTRAŠNJEG NEPRIJATELJA U SRBIJI 1944–1945. PREMA DOKUMENTIMA OZN-E

DR. SRĐAN CVETKOVIĆ

ABSTRACT

Rad analizara tehnologiju likvidacija narodnih neprijatelja u Srbiji na kraju Drugog svetskog rata. Na osnovu skoro otkrivenih dokumenata OZN-e može se dati vro potkrepljena i zaokružena slika masovnih likvidacija u funkciji uklanjanja neprijatelja komunističkog režima ili neselektivne ratne osvete. Ona dokazuje da se radi o planskoj akciji, da je reč o relativno najmasovnijim represalijama i zločinima u posleratnoj Evropi, da su likvidacije u velikoj meri bile motivisane ideološko-politički pa i lično, da je postojala sprega partije i državne bezbednosti i da je postojao jedinstven scenario po kojima su se odvijale kojim je rukovala moćna ruka tajne policije.

Od svih ovih oblika nasilja viđenih u vreme komunističkog režima, najintezivniji je period revolucionarnog terora po oslobođenju koji je nosio i inerciju građanskog rata. U tzv. divljim čišćenjima, u Srbiji je od septembra 1944. do marta 1945. streljano bez suda više desetina hiljada lica, dok ih je sličan broj stradao zbog neljudskog odnosa prema zatvorenicima u logorima i zatvorima. U registru žrtava Državne komisije za tajne grobnice, u ovom razdoblju sada stoje popisane preko 59 554 žrtve stradale na više od 211 lokacija, na razne načine. Ni taj broj nije konačan, budući da dobar deo podataka i dokumentacije nedostaje, a na popisu se i dalje radi.

Ta ubistva nisu bila plod anarhije i samovolje, već dobro izrežirane akcije od strane najviših partijskih instanci da se neprijatelji revolucije smaknu u prvim danima, dok rat ne bude gotov i dok ne počnu sa radom sudovi. Zajedno sa pojedinim istinskim kolaborantima i mogućim ratnim zločincima, koje je svakako trebalo sudski kazniti, stradalo je na hiljade lica koja su drugačije politički mislila, imala neko bogatsvo ili su se samo zamerila nekom lokalnom komunističkom moćniku. Svuda, od Vranja do Subotice, može se pratiti sličan scenario likvidacija: od hapšenja prema već načinjenom spisku, isleđivanja uz torturu, tajnog streljanja bez suđenja i sakrivanja tragova, do naknadog fabrikovanja presuda (u pojedinim slučajevima) i izrade evidencije o streljanim narodnim neprijateljima. Samo je od lokalnih prilika u srpskim gradovima i varošima i osobenosti lica iz represivnog aparata zvisio intenzitet progona.

„LEVA SKRETANJA” TOKOM RATA

Likvidacije bez suđenja „neprijatelja revolucije” bila su česta praksa od samog početka građanskog rata. Poznato je da su bile masovne u vreme „levih skretanja” s kraja 1941. i početkom 1942. u Istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori, ali činjenice govore da su komunisti u klasni sukob i u Srbiji ušli rano, već u prvim mesecima ustanka 1941. godine. Njihovi juriši i strogi postupci prema opštinskim vlastima i žandarmima, čak ponegde i sa imućnijim seljacima (Natalinci – gde su ubijeni upravnik pošte i seoski lekar, Azanja – gde su u jednom danu ubijeni delovođa, sveštenik i učitelj) govore o ranoj težnji da, pored oslobodilačke borbe, paralelno treba voditi i beskompromisni revolucionarni rat. Na oslobođenoj teritoriji u Užicu, ali i u valjevskom i čačanskom kraju koju su 1941. držali partizanski odredi dolazilo je i do masovnijeg obračuna sa „narodnim neprijateljima”, kada je u svakom gradu usmrćeno po više desetina lica, često uz kratku i površnu istragu lokalnih „odeljenja za borbu protiv pete kolone”. Po prvi put tada nastaju i tajne masovne grobnice likvidiranih od partizana (Krčagovo kraj Užica, tzv. pasje groblje kod Kolašina). Ovi obračuni pak produbiće već postojeće podele i uvećati broj žrtava u osvetničkim pohodima srpskih oružanih odreda i četničkih snaga po slomu ustanka i povlačenju partizanske glavnine iz Užičke republike. O ovim pitanjima već je pisano, ali se čini da je izostao prikaz kontinuiteta revolucionarnog terora, koji je, različitim intenzitetom, pulsirao u Srbiji sve vreme rata 1941–1944. godine.

Sačuvani su i brojni dokumenti koji govore o ratnim zločinima partizanskih jedinica a iz osvete ili na ideološkoj ravni i u drugim krajevima. O njima su bili obavešteni ili su ih čak usmeravali i podsticali najviši partijski organi. Tako, u dokumentaciji Glavnog štaba za Srbiju, nailazimo na mesečni izveštaj rukovodstva čačanskog partizanskog odreda „Dragiša Mišović” iz septembra 1943, u kojem

se lakonski navode primeri surove likvidacije civila i zarobljenik. Iz dokumenta se vidi da primeri vešanja i klanja nisu bili specifičnost samo jedne strane u ratu.

„14. avgusta u 5 sati po podne izvršili smo opkoljavanje kuće jednog najvećeg četničkog zlikovca u celom srezu Trnavskom iz sela Viljuša. Njega smo uhvatili i u dan obesili sa odgovarajućom presudom. Vešanje istog naišlo je na odobravanje kod svih poštenih ljudi toga kraja, istoga dana vršili smo pretres za opkoljavanje još 3 kuće ali zlikovce nismo našli, samo smo im konfiskovali stvari koje smo mogli nositi. (...) 30. avgusta noć uhvatili smo jednu stražu od 5 ljudi koja je čuvala jednu našu drugaricu koja je bila u odredu pa usled bolesti smo je ostavili u jednom selu gde su je četnici pronašli i uhvatili. Nju smo oslobodili, a od stražara smo doznali da se u slami nalaze još 3 četnika, od njih 1 komandir čete i dva zlikovca. Mi smo sve pohvatali, pošto su prethodnog dana četnici zaklali 10 ljudi i žena iz te opštine, mi smo na licu mesta doneli odluku da i njih na licu mesta sve pokoljemo, 1 smo pustili a ostalih 7 poklali na licu mesta. (...) Dakle, za mesec dana od 7. 08–7 09.1943 god. u srezu trnavskom imali smo sledeće akcije: 22 ubijeno i 5 ranjeni, od toga 3 poginulo u borbi i 5 ranjeni, 7 zaklani na straži, 4 obešena, 8 streljani, imali smo 4 dnevne borbe, 2 puta smo bili napadnuti, 1 smo napali i 1 slučajno sreli.”²¹ Ovaj dokument svedoči o ustaljenoj praksi borbe do punog istrebljenja protivnika, koju su u čačanskom kraju sprovodila oba pokreta – s tim da su detalji o zločinima ravnogoraca bili istraženi do detalja i objavljeni mnogo puta, dok je ovaj dokument, jedan od retkih sačuvanih kao direktno svedočanstvo o grupnim klanjima koje su vršile partizanske jedinice, do nedavno bio nepoznat.

Pronađena je i instrukcija, obojena kritičkim tonom, koja je već u jesen 1943. kružila Šumadijom, o načinu kako vršiti likvidacije političkih neistomišljenika: „U poslednje vreme desilo se nekoliko slučajeva da su prilikom likvidacija nepažnjom i nemarnošću drugova neki »likvidirani« ostajali živi. Time se u mnogome ruši ugled naše borbe i autoritet naše vojske. Zato, pri takvim slučajevima treba voditi strogo računa da se takve stvari ne dešavaju i zavesti najstrožiju odgovornost.”²² Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju oštro je u februaru 1943. kritikovao i požarevačke komuniste, koji su pravili gotovo javne spiskove za smaknuća svojih neprijatelja i samovoljno vršili likvidacije, što je imalo niz negativnih posledica na terenu: „Nepravilno je da se prave spiskovi izdajnika za likvidaciju: prvo zato što se dešavalo da oni padnu neprijatelju u ruke, te je imalo rđavih posledica, a sem toga naši vojni sudovi prvo saslušavaju pa onda izriču kaznu a ne unapred, bez saslušanja.”²³

Posle pogibije članova sreskog partijskog rukovodstva u Malom Požarevcu u februaru 1944, lokalni komunisti vrše osvetu nad porodicom u čijoj su kući oni nastradali. Tako je, prema sačuvanim podacima, u jednom danu ubijen domaćin Nikola Radić, ali i njegova supruga, sva sina i snaha. Ujedno, spaljena im je i kuća. Pokrajinski komitet uputio je tim povodom Okružnom komitetu za Mladenovac

kratak dopis: „Odobravamo likvidaciju izdajica u Malom Požarevcu. No i pri istim okolnostima to ne bi trebalo da se češće ponovi, da postane sistem.”²⁴ Ne dobivši nikakvu kaznu za ubistvo cele porodice, isti okružni komitet, posle sličnog slučaja izdaje i pogibije dva člana sreskog rukovodstva KPJ u okolini Smedereva, izdaje direktivu u sličnom duhu: „Izdajnika, koji je izdao druga Iliju i drugaricu Vuku, treba nemilosrdno kazniti. Treba mu u kući pobiti sve do dece. Decu treba samo ostaviti, a kuću i svo pokretno imanje popaliti. To treba odmah, što pre učiniti, i bez ikakvih sentimentalnosti, inače će se takvi slučajevi umnožiti, naročito iz straha, kod mnogih ljudi. Mi smo na takav isti način kaznili izdajnika drugova Vučka i Ljubivoja i drugarice Vitoke, koji su izdani 21. 02. i pobijeni, i narod je oduševljeno pozdravio tu odmazdu.”²⁵ Ovo su tek neki malobrojni primeri zločina partizanskog pokreta iz ratnog perioda, o kojima je dokumentacija sačuvana zarad šire kontekstualizacije i predistorije.

LIKVIDACIJE PO OSLOBOĐENJU SRBIJE

Uloga lokalnih partijskih organa i Ozne i u likvidacijam bila je ključna. Mnogi objavljeni dokumenti upućuju na plansku akciju OZN-e i postojanje direktiva i zaključaka o likvidaciji političkih i klasnih neprijatelja *bez suđenja* odmah po oslobođenju određenih teritorija. Prostor nam dozvoljava da pomenemo samo neke od primera koji direktno govore o zločinima revolucionarnih vlasti pravdane „*obračunom sa kolabnantima i ratnim zločincima*” u prvim mesecima nakon oslobođenja Srbije.

Jefto Šašić, dugogodišnji prvi čovek vojne bezbednosti, govoreći o nastanku OZNe navodi da su početku streljanja bez suda bila sasvim uobičajena stvar: „*Inače nisu imali sudova niti islednika. Dakle sami su (orgni OZN-e-nap. aut.) vršili taj posao. Do tada su streljali 13, a imali su 52 u zatvoru...*”²⁶

U tom smislu, pažnju posebno privlači dokument u vidu instrukcije, upućen Sreskom povereništvu KPJ za Kosmaj od 20. oktobra 1944. godine: „*Dragi drugovi, drug Ljuba vam je svakako govorio o radu, ja bi vam samo ukazao još na to, da strogo vodite računa o neprijateljskim elementima koji su na razne načine borili se protiv naše borbe, da se danas slučajno nekako ne sakriju i čekaju kakav pogodan momenat pa da nas ošinu. Ja mislim da vam je to jasno ko dolazi u obzir: neprijateljska špijunaža i organizatori, strogo o tome vodite računa, jer neprijatelj je budan...To se odnosi na one za koje znate da su zlikovci a neće da priznaju i one za koje se narod ne slaže da budu likvidirani (sve to spakovati u karakteristike). A sve ostale koje narod želi da budu likvidirani, likvidirajte ih negde van sela da se narod ne grozi i objavite na javnost (po uzoru na prilog koji vam šaljemo, nemojte slučajno navesti drugačije na presudi nego veće voj. suda kom. podr. Mlad.) P. S. 24. ov. mes. najkasnije do 13 h pošaljite spisak likvidiranih. Nemojte hapsiti za svake sitnice, jer se na taj način kompromituje narodna vlast. Postupak sa zatvorenicima što bolji, naročito sa onim koje pustite.*”²⁷

Ovaj dokument važan je zbog toga što govori da je već na dan 20. oktobra 1944, kada su okončane borbe za oslobođenje Beograda, postojao „prilog”, tj. neka vrsta obrasca ili šeme po kojem treba vršiti obračun i ubistva političkih protivnika na terenu. Ljudi su dakle streljani od OZN-e a onda je prikazivano je na javnim saopštenjima kao da je postojao nekakav Vojni sud. Partijske i bezbednosne funkcije su bile tesno isprepletane. Takođe, važna je i činjenica da ga je potpisao Petar Banovac, tada jedan od političkih rukovodilaca KPJ u okrugu Beogradskom, a neposredno potom i rukovodilac okružne Ozne na tom prostoru.⁸

Na drugom mestu se takođe traži odobrenje rukovodstva „*Ja sam prekjuche pitao druga Banovca za mišljenje, da ih možemo poslati u Beograd, ili pak da vama javimo. (...) Trojicu bi mogli ovde i javno likvidirati, jer odgovaraju za indirektna ubistva. (...) A druge ćemo apsolutno konspirativno likvidirati. (za jednog od njih pop-Mika interveniše!) – Smatramo da vama tu u Beogradu – olakšamo posao. Mi bi to sami učinili. Javite nam odmah i po ovoj stvari – da znamo šta ćemo*”.⁹

Kada su vlasti i policija konsolidovane i srasle, mogao je da započne udar po neprijateljima širom Srbije. Još uoči oslobođenja Beograda i drugih gradova i varoši po Srbiji na mnogim mestima otpočela su streljanja narodnih neprijatelja. Tako je već do 2. oktobra 1944. na Jablaničkom području streljano 13, a bilo 52 u zatvoru, a u Zemunu je bilo 57 streljanih i dato naređenje da se još 187 likvidiraju, dok je u zatvoru bilo oko 90 lica.¹⁰ U Sreskom komitetu Dobriča već prvih dana nakon oslobođenja javljali su svom okružnom rukovodstvu da „*narod oštro udara protiv njih i sam im izriče kazne kao zločincima, isto kažu treba oštro postupiti sa njihovim porodicama jer oni ih čuvaju i kriju.*”¹¹ Čak i sekretar jednog sreskog odbora omladinskog USAOS-a u Pomoravlju piše krajem oktobra da „*zbog hapšenja, saslušanja i likvidacije nisam bio u mogućnosti da uradim više jer me je to sprečavalo*”.¹²

Najviše dokumenata o streljanjima tokom oktobra i novembra 1944. sačuvano je u arhivi okružnih komiteta KPJ za jablanički, zaječarski, smederevski, toplički i beogradski okrug kao i za teritoriju Vojvodine. Praksa je bila da su streljanja vršena uz direktno podsticanje i nadzor sa vrha partijske piramide. Već pri početku likvidacija, Sreski komitet iz Kuršumlije tražio je pojašnjenja od nadređenog partijskog foruma o načinu na koji treba da budu izvođene: „*U zatvoru ima oko 30. Među njima nalaze se čuveni organizatori i vođe dražinovske. (...) Može li ko od ovih uhapšenih da se strelja kad se utvrdi njihova krivica i da li van grada ili u gradu pred masama.*”

Odgovor okružnog komiteta nije sačuvan, ali se po daljim izveštajima i praksi vidi da su mesne vlasti dobile određene ruke za obračun sa neprijateljima. Komunisti iz Prokuplja izvestili su okružno rukovodstvo da su njihovi naoružani aktivisti uhvatili sedmoricu odmetnutih četnika iz sela Rgaja – i sve ih na licu mesta streljali. Takođe su, kao i oni iz Kuršumlije, najavili „*najstrožije mere prema dražićevskim familijama*”, tj. za sve one koji se i dalje nalaze u šumi i nastavljaju aktivnosti.

Tako je iz Velike Plane u Okružni komitet do kraja godine došlo upućeno bar još tri izveštaja koji su konkretno govorili o obračunu sa „reakcijom”.¹³ Najpre treba navesti izveštaj Voje Kosovca s početka novembra 1944. godine: „*Dragi drugovi, šaljem vam sedmodnevni izveštaj u vremenu od 28-X- do 4-XI-44 g. (...) Likvidaciju bataljon vrši. Vrše ih trojke i petorke, ali one ne znaju koga likvidiraju. Na likvidaciji isprobavamo ljude, jer to je jedan od najboljih načina, koji stoji na raspoloženju. Njegova odlučnost, revolucionarnost, bezkompromisnost, mržnja prema neprijatelju – izražava se tu najbolje. Ko ne može da ubije neprijatelja, taj teško i skoro nikako ne može biti komunista. (...) Naše akcije se sastoje u prikupljanju podataka o krivcima, isleđivanju, hapšenju, likvidiranju itd. Spisak svih neprijateljskih elemenata prikuplja se preko naših najpouzdanijih ljudi bilo da su u N. O.O. bilo da su van njih. Preko N. O.O to ne činimo, pošto su oni često i vrlo sentimentalni, plašljivi prema takvim merama. (...) Iz priloženog spiska OZNe vidi se koliko smo ih do sada likvidirali. Trebalo bi ih još toliko da bude. Kod likvidacija koje zahtevaju konspiraciju pomalo smo grešili, ali sada već uspevamo da bolje organizujemo konspiraciju.*”¹⁴

U istom tonu pisan je i mesečni izveštaj iz Velike Plane na kraju novembra 1944: „*U zatvoru kod nas ima ljudi 86. Ima osuđenih na prisilan rad i logor 30. Likvidirali smo 86 neprijatelja. Trebalo bi još jedno desetak likvidirati pa bi sasvim dobro bilo tada bi u glavnom bilo čisto. (...) Amnestija je kod nas uspeła. (...) U dva tri slučaja se zaista pogrešilo, naime pušteni su ljudi koje smo morali zadržati. Nikoga ne bijemo nego lepo postupamo, tako da se to već priča o našoj velikodušnosti. U likvidaciji nije se nikad pogrešilo. Jer narod još nije rekao zašto ste ovog i ovog likvidirali, nego zašto niste i ovog i ovog. Tako narod veli. Dok članovi N. O.O. retko traže likvidaciju, i usuđuju se da intervenišu.*”¹⁵

Likvidacije su tekle po ovom unapred pripremljenom i dobro osmišljenom planu. Direktive sa vrha su bile precizne. Tražila se najveća konspirativnost i beskompromisni obračun sa reakcijom i kolaborantima i njihovim jatcima.

„*Primetio sam i dostavljeno mi je da se streljanje ne vrši kako treba, odnosno, da se ne vrši konspirativno. Da se ubuduće ne bi grešilo i da se ne bi stavljalje primedbe, saopštavam vam da se streljanje ne sme izvršiti u vojsci, odnosno, u vašoj jedinici. Ukoliko se ukaže potreba da se mora izvršiti streljanje, dostavićete mi podatke sa kojima raspolažete, i pošto vam ja dam odobrenje, streljaćete. Samo streljanje mora biti izvedeno u najvećoj konspiraciji, tako da ni sam Štab brigade ne zna. Napominjem vam još jednom, da se ovo odnosi na sve one koji se nalaze u vašoj jedinici. Imajte ovo na umu, jer ukoliko se ne budete držali ovoga, snosićete lično punu odgovornost...”* „*Drugovi, podvlačim i naglašavam da se sav naš rad i posao zasniva na konspiraciji, i samo na konspiraciji. Ukoliko u toku čišćenja naiđete na slučajeve da pojedine porodice održavaju vezu sa četnicima u šumi, onoga na koga se sumnja da održava vezu – streljajte najkonspirativnije, a porodici zabraniti kretanje iz sela i obavestite je da je streljani upućen u logor.*”¹⁶

Nakon, obično kratkog boravka u istražnom zatvoru (najčešće svega nekoliko dana ili sedmica), gde su često podvrgavani mučenjima i surovim torturama, zatvorenici su, vezivani telefonskom žicom i obično samo u donjem vešu, odvođeni u grupama od 15 do 30 na streljanje. Beležu se slučajevi likvidacije lica ranjenih ratnih zarobljenika koji su direktno iz bolnica sprovedeni na streljanje (Vlasotince, Valjevo, Beograd...). Najčešće u toku noći streljani su na lokacijama na obodima gradova, u krugu samih kasarni, obalama reka i drugim mestima. Samo tokom jedne noći 31. oktobra 1944. na lokaciju Lapotince kod Leskovca izvedeno je pred streljački vod 81 lice.¹⁷

Streljački vod je brojao obično od 15 do 30 vojnika KNOJ-a, od kojih svi nisu imali metak u cevi. Prilikom streljanja često su i sami vojnici dobijali nervne napade i preživljavali krize. Ima primera da su lica na streljanje odvođena u druge gradove (npr. iz okoline Leskovca i Vlasotinca u Pirot), kako se ne bi prepoznavali međusobno, ili su streljanja vršena od strane lica koja nisu bila iz tog kraja.¹⁸ Postoje mnogi primeri streljanja maloletnih lica učenika, a svojsvrstan kuriozitet je streljanje nekoliko lica rođenih 1933, pa čak i 1935. godine.¹⁹ Porodicama koje su posećivale i donosile hranu i ogrev u zatvor, sve do same egzekucije, naređivano je da ne dolaze više. Ponegde su i javno čitani spiskovi streljanih (Banjica-Beograd) ili deljene potvrde o streljanima (Obilićev venac Beograd).²⁰

Kako su likvidacije privođene kraju i udar po neprijateljima postajao blaži. Tako je Vojislav Kosovac je 22. decembra uputio izveštaj Okružnom komitetu za Mladenovac izražavajući nadu da će se likvidacije nastaviti, te da će postati masovnije: „*Dragi drugovi, jedna stvar. Ja sam vas pitao i tražio savet, šta da radimo sa onima, koje nismo stigli da likvidiramo. Amnestija nas je malo preduhitrila. Dakle, u ovome je stvar: Imamo nekoliko, koje bi morali još likvidirati. To zahtevaju interesi naše borbe, to zahtevaju žrtve naših palih drugova. – Ne smemo ih ostaviti. – Ako ih ipak pošaljemo na sud u Beograd, ko zna, mogu ih osloboditi. Jednostavno neki od njih nemaju ništa tako jasno dokumentovano i konkretno, da ih neumitno tereti. Ali jedno je tačno. A to je: veliki su naši neprijatelji, protivnici naše borbe, ubeđeni antikomunisti i uvereni reakcionari... mogu danas, sutra biti protivnici. Jer ako ih ostavimo savest nam neće dati mira, misao na naše pale drugove – stalno će nas ukoravati. Mi smo malo ovde likvidirali. Da smo ih 10 puta toliko likvidirali – nigde ni za jotu ne bi pogrešili. Ali zato ono što je baš potrebno – to moramo učiniti. Naše najintimnije ubeđenje je – da ih moramo likvidirati. Prvo, to zahteva pravda i zakoni naše borbe i naše perspektive u budućnosti... (...) Javite nam odmah i po ovoj stvari – da znamo šta ćemo.*”²¹

Iz navedenih dokumenata jasno se vidi da je zaključke donosio nosilac civilnih vlasti u srezu. To upućuje na činjenicu da likvidacije u ovim mestima jesu vršili pripadnici Ozne i preostalih vojnih snaga, ali da su u njih bile uključene i civilne strukture vlasti, a da je svima njima rukovodila i usmeravala ih sreska partijska organizacija. Zapravo prava istina je da je OZNA bila iznad organa narodne vlasti

i partije, da su ti organi do neprepozivanja srasli, i da su predstavnici OZNE često i glavni ljudi partije na lokalni ili se bar za sve bitno pitaju.

Običaj je bio da niži partijski i bezbednosni organi vode evidenciju o narodnim neprijateljima i izveštavaju više instance. U sačuvanoj dokumentaciji Okružnog komiteta Mladenovac nalazi se i više spiskova likvidiranih koje su im sreske partijske organizacije redovno dostavljale. Sreski komitet iz Sopota dostavio je u novembru spisak od 20 do tada likvidiranih ljudi, sa karakteristikama. Većina njih bila je u ratnom periodu uključena u pokret Draže Mihailovića, a neki od njih zaista su, prema ovim dokumentima, uključeni i u zločine nad saradnicima partizanskog pokreta.²² Tako, na istom spisku nalazili su se i stvarni krivci i nevine žrtve, što je trebalo da ih pred javnim mnjenjem izjednači.²³ Za srez Gročanski sačuvan je veći broj spiskova ubijenih koji su okružnom komitetu slati na nedeljnom nivou. Dana 22. novembra sreski komitet iz Grocke uputio je i izveštaj nadređenima sa preciznim spiskovima o likvidiranim i zatvorenim licima. Do tog datuma (mesec dana po oslobođenju), Ozna je u Grockoj likvidirala 72 lica, a zatvorila dvostruko više. Spisak streljanih je sadržao i kratke podatke o žrtvama, gde je pored njihovih imena bilo upisano i mesto prebivališta, datum likvidacije, te njihova ideološka pripadnost (najčešće „DM”) i egzekutor (za skoro sve to je „pov. OZNE”).²⁴ Streljanja u Grockoj nastavljena su i posle ovog datuma, a Državna komisija za tajne grobnice likvidiranih posle 12. septembra 1944. evidentirala je u ovoj opštini čak 196 likvidiranih i 106 nestalih lica.²⁵

Koliko je revolucionarna pravda bila preka govore i primeri greškom streljanih ili preživelih lica koja su se našla na spiskovima. Najpoznatiji slučaj je glumca Lazara Jovanovića koji se našao na objavljenom spisku 105 (104) streljanih u Politici i Borbi pod rednim brojem 35: „*Jovanović Lazar bivši glumac. Denuncirao je više poštenih rodoljuba kod četnika, koji su ih pobili, ucenjivao e više poštenih rodoljuba i uzimao im novac da ih ne bi denuncirao četnicima, istako se u širenju laži i kleveta protiv NOP-a.*”²⁶

Pomenuti umetnik je svoje ime čitao na naslovnoj strani novina, a igrao je u pozorištima sve do početka sedamdesetih. Da ovo nije bio usamljen slučaj govori i primer iz okoline Dubrovnika: „*Drugovi koji su to sprovodili bili su vrlo površni. Na primer u Dubrovniku je u oglasu osuđenih na smrt bio naveden jedan građanin Dubrovnika koji se u tom momentu nalazio na slobodi i u oglasu među streljanima čitao svoje ime i prezime ...*”²⁷

U drugom dokumentu u arhivi OZNe otvoreno se priznaje da je takođe greškom streljan nedužan mladić: „*Radić Radisav iz sela Donja Mutnica za vreme okupacije se nigde nije mešao a po solobodeu je greškom streljan od strane NOV-e pošto u opvom selu postoje dva Radić Radisava, ista očeva imena a inače nisu u rodbinskom odnosu. Trebao je da bude likvidiran Radić Radisav koji je bio predsednik Ravnogorskog odbora i šef crne trojke u selu...ali orgnai OZNe nisu bili dobro obavešten izveli su mlađeg nevinog Radić Radisava i streljali ga. I onaj je tako ostao živ...*” U nastavku se ipak kaže da njegova smrt i nije neka šteta jer je i on inače bio neprijatelj nove vlasti.²⁸

Prilikom odvođenja na egzekucije, među egzekutorima još uvek nepriviknutim na masovna ubijanja, dešavali su se razni incidenti. Jedan takav se desio u oklini Mladenovca: „Između 23. i 24. smo povelili deset osuđenika na streljanje. Kako je bila jaka pomrčina nismo ni primetili kada su se trojica odrešili. Kada smo bili blizu kraja varoši primetili smo da su se ova troica odrešili, mi smo zaustavili kolonu i ova troica su momentalno počeli da beže, drugovi su pojurili, pripucali za njima ali su oni uspeli da umaknu, ova druga sedmorica su pokušali onako svezani da beže i kako su neki drugovi već otišli za onom trojicom mi smo bili primorani, da ih likvidiramo na ulici. Posle likvidacije smo odmah doterali kola i likvidirane odneli na streljište a krv sa ulice oprali. Ova skandalozna greška je još žalosnija što su ovo radili sve partijci i to tri člana S. P. Đura Mića i Seka, 1 član O. K. Skoja Žarko, pol. kom. mesta Žile i Luburić član OZN-e.”²⁹

Bilo je slučajeva da pojedinci pobegnu ili prežive streljanja i da se prijave vlastima ali nanovo budu streljani. Milan Trešnjčić, oficir OZN-e u sećanjima navodi slučaj saobraćajnog policajca Poznića. Ovaj pošto je slučajem preživeo streljanje na Banjici (Beograd), ponovo se prijavio vlastima ubeđen da je bio greškom pred streljačkim vodom. Međutim, ipak je po Trešnjčićevim rečima likvidiran kako ne bi mogao da priča šta se dešavalo sa pripadnicima bivšeg aparata: „Godinu dana posle oslobođenja zemlje shvatio sam kakve smo greške činili. Desetine i stotine potpuno nevinih ljudi koji nisu znali da na vreme skinu i zbače uniforme, progutala je narodna revolucija. Svi uniformisani policajci svrstani su u red zloglasne Specijalne policije. Takozvani, elitni deo policijskog aparata manje je stradao. Tako je greh manjine platila većina i to po nekim čudnim zakonima zlehude ljudske sudbine.”³⁰

Takođe bilo je i onih koji su odbegli ili preživeli pa kada su kasnije uhvaćeni osuđeni su na maanje zatvorske kazne ili su čak prošli bez ikakve kazne. Tako je na primer Andrić Ignjat, kamenorezac iz Šapca, novembra 1944. optužen je i osuđen kao pripadnik JVO za borbu protiv Narodnooslobodilačkog pokreta i osuđen na smrt. Međutim, uspeva da pobegne, a kada je dve godine kasnije uhvaćen i pored otežavajuće okolnosti za isto delo osuđen je juna 1947. na „samo” osam godina robije sa prinudnim radom.³¹

O načinima egzekucije se može dosta saznati i dostupne dokumentacije. Iako se radi uglavnom o masovnim streljanjima uglavnom ima primera i egzekucije hladnim oružijem. Tako na primer se u jednom objavljenom dokumentu kaže: „...U Dubrovniku se justifikacija vršila ne streljanjem već su se takva lica klala (podvukao S. C.). Ja sam za to saznao od komandira čete narodne odbrane. Likvidacija je vršena bez potrebne opreznosti i na nedostojan način. Jedna grupa iz Drniša je streljana i bačena u jame a da svi iz logora nisu do kraja ubijeni tako da su iz jame vikali- »Majku vam vašu ubijte me do kraja!«. Osim među likvidiranim ima i takovih, koji se nisu smeli likvidirati prje nego se javno raskrinkaju na suđenju pa tek onda im presuditi. Kao primjer navodim 20 popova u Dubrovniku.”³²

MASOVNE LIKVIDACIJE U HRVATSKOJ I SLOVENIJI- SLIČNOSTI I RAZLIKE

Osim u Srbiji slični izveštaji o organizovanim likvidacijama u režiji OZNe- nalaze se u mnogim dokumentima za šire područje Jugoslaviju pre svega za Hrvatsku i Sloveniju. Oni samo potvrđuju metodološku jedinstvnost u postupku i nevidljivu partijsku ruku koja je sve koordinisala. U jednom izveštaju javnog tužioca Druge armije se kaže „...Dana 18. i 19. juna 1945. dobio sam zadatak da likvidiram jednu grupu ustaša, legionara i žandara, ukupno 52. Naređenje mi je izdao šef okružne OZN-e.”³³ Poverenik OZN-e za kninski sektor Ilija Grubić tako izveštava da je dobio direktivu „da prilikom oslobođenja uhapsse što više ljudi i jedan dio njih, koji ispunjavaju potrebne uslove likvidiraju...” Ono što je još zanimljivije i ovde se govori o naknadnom fabrikovanju presuda u režiji OZN-e kako bi se ovakva „divlja čišćenja” pre svega uglednijih ljudi legalizovala: „Od likvidiranih jedan su dio domaći ljudi a jedan dio zarobljenici naši državljani koji su bili u zarobljeničkim logorima. Većina je likvidirana bez suda. Za jedan dio od likvidiranih zatraženo je od naših vojnih sudova da se izrade presude u svrhu objavljivanja što je i učinjeno...Naši sudski organi su neizgrađeni, s našim pokretom i borbom nesaživljeni, malograđani...Ovo najbolje ilustrira slučaj sekretara našeg vjeća kod šibenskog vojnog područija, koji je sačinio sljedeću uredovnu zabelješku: „Prema zahtevu opunomoćstva OZN-e šibenskog područija, ovaj sud je naknadno sastavio presudu, radi javnog oglašavanja iste u Šibeniku...Ovakav postupak je kao izniman bio, prema saopštenjima dobivenim od opunomoćstva OZN-e u Šibeniku, derogiran od viših faktora i odobren od nadležnih političkih funkcionera.”³⁴

Naročito čest motiv za likvidaciju zarobljenih vojnika ili narodnih neprijatelja bila ratna osveta: „Danas su ubuli Sokola i Đuru članove O. K. Mi ćemo streljati na licu mesta 60 zlikovaca bez osude. Odgovorite nam dali se slažete sa ovom cifrom ili da još streljamo.”³⁵ Najviše ima sačuvanih izveštaja o masovnoj likvidaciji ratnih zarobljenika u Sloveniji. U jednom dokumentu o likvidaciji više stotina domobrana se kaže: „Ova cifra je samo približna. Manji deo je streljan presudom suda, dok je većina likvidirana bez suda. Bez mnogo skrupila treba likvidirati sve one za koje znamo daće sutra biti protiv nas.”³⁶

Najmasovnija streljanja zarobljenih bez suda desila su se na teritoriji Slovenije u drugoj polovini maja 1945. godine o kojima detaljno svedoče niz dokumenta a naročito su rečita depeše koje šalje generalmajor Rade Hamović (pseudonim Miki): „Brigada je stigla dvadesetog u 6 sati. Povezani smo sa OZN-om. Zadatak naše brigade je likvidacija četnika i ustaša kojih ima dve i po hiljade. Juče nam je poginuo nesrećnim slučajem komandant drugog bataljona na strelištu drug Moma Divljak. Danas smo nastavili sa streljanjem. Brigada je smeštena u gradu.”³⁷

„Nalazimo se na istoj prostoriji. U toku celog dana radili smo isto što i juče (likvidacija). Po naređenju uputili smo jedan voz sa jednim članom štaba-bataljona da spriovodi zarobljenike u Zagreb. Kad se vrate javićemo.”³⁸

U posao likvidacije bile su uključene i druge partizanske brigade pa tako u jednom drugoj depeši stoji: „Po naredenju štaba brigade, bataljon je imao zadatak likvidiranja narodnih izdajnika. Zbog izvršavanja postavljenog zadatka nije se nikakav rad odvijao u toku dana... Tokom prošlog dana obavljali smo isti zadatak.”²³⁹

I prema ovim objavljenim dokumentima u Hrvatskoj i Slovniji proizilazi da su partijska i bezbednosna organizacija bile do kraja uključene i dobro upoznata sa stanjem na terenu. Postoje sačuvani detaljni izveštaji u kojima su često stizale kritike o preterivanju lokalnih moćnika OZN-e. Navode se brojni primeri zloupotreba, nesvršishodnih streljanja, nekonspirativnosti ili traljavo obavljenog posla (preživeli streljanje, greškom se našli na spisku likvidiranih i slično). Neki partijski aktivisti su se stoga otvoreno protivili ovim metodama ali samo zato što udaljavaju narodne mase od partije.

„Masovno ubijanje zarobljenika koje je napravila Karlovačka brigada, ubijanje čak i civila, koji su izgladnelima donosili hranu što je napravila Ud. Seljina brigada (Franjo Ogulinac–Seljo) i nepravilnosti drugih jedinica neprijatelj našeg naroda znao je u borbi da iskoristi i krupni propusti koje su počinili pojedinci samovoljno išli su u korist našim neprijateljima.”²⁴⁰

„...Konspirativno su ga streljali tako da su potrošili dva šaržera šmajzerske municije, jer je dotični nakon dobivenih nekoliko metaka u stomak i prsa pao u jamu i vikao »Samo sam ranjen!«...Imade primera da se prelazi i u drugi skrajnost...Najvećma su to borci iz Petrinjskog bataljona i brigade, sadistički zlostavljaju bandite koje odvođe na streljanje. To im je prešlo u strast tako da više nisu u pitanju sami banditi i možebitne politički neugodne posljedice, nego je u pitanju moralna egzistencija dotičnih boraca i rukovodioca.”²⁴¹

Posebno je na ovom terenu bilo osteljivo nacionalno pitanje i opasnost da se naruši bratstvo i jedinstvo. Tu je najosetljivija linija bila smimetrija na liniji Srbi-Hrvati: „Pitanja bratstva i jedinstva u našim jedinicama nije zadovoljavajuće. Na primer u Petoj brigadi komandir čete Suša Ilija nakon streljanja četnika izjašnjava se otvoreno da će on kada dođe u hrvatsko selo Jasenice popaliti sve kuće. Česte su pojave da Srbi samoinicijativno zlostavljaju a po naredbi sa oduševljenjem streljaju krivce hrvatske narodnosti a isto tako Hrvati krivce srpske narodnosti...”²⁴²

„...Jednom prilikom je bilo pitanje da se neko Lazića osudi na smrt a on je rekao (sudija Branko Novaković - nap. aut.) dosta je i 5 godina robije, pošto ustaše koji se mnogo više krivi njih se pušta na slobodu...”²⁴³

U objavljenim dokumentima nalaze se i podaci o broju logorisanih i streljanih Nemaca i Mađara na teritoriji Vojvodine. Tako se u jednom od mnogih navodi da je do kraja 1945. godine bilo logorisanih Nemaca – 117 485, nelogorisanih – 12 895 tj. ukupno 130 380 od toga je čak preko 83 000 žena i dece. Samo u Vojvodini bilo 105 000 logorisanih i 6000 nelogorisanih tj. ukupno 111 740 Nemaca. Drugi

dokument govori o 114 415 zarobljenih domaćih kvislinga u nemačkim i drugim formacijama.⁴⁴ Istovremeno je prema drugom izveštajima do polovine 1945. kroz zatvore OZN-e u Vojvodini ukupno prošlo. 5025 osoba. Od strane tajne službe streljano je na teritoriji Vojvodine 9668 lica i to Nemaca 6763 i Mađara 1776, od toga u Sremu preko 1000 (985 van i 108 iz zatvora).⁴⁵ Drugi tabelarni pregledni document iz arhive navodi 14 069 svih egzekucija od strane OZN-e na teritoriji cele Vojvodine do 20. juna 1945. Od čega je Nemaca folksdojčera bilo 7612, Mađara 2984, Srba 1500, Hrvata 1372. itd.⁴⁶

NEUJEDNAČENI KRITERIJUMI OZNE ZA LIKVIDACIJU

Proces „*obračuna sa ratnim zločincima i kolaborantima*” nije izgleda svuda na tlu Jugoslavije tekao jednako. U jednoj depeši s početka maja 1945. Ranković stoga otvoreno kaže: „*Vaš rad u Zagrebu je nezadovoljavajući. Za 10 dana u oslobođenom Zagrebu streljano je samo 200 bandita. Iznenađuje nas ova neodlučnost u čišćenju Zagreba od zlikovaca. Radite suprotno od naših narađenja jer smo rekli da radite brzo i energično i da sve svršite u prvim danima (podvukao-S. C). Šef Drugog odseka zagrebačkog odeljenja ima svoj stav. Njega inače smenjujemo s ove dužnosti i tražimo da nam predložite novog.*”⁴⁷

Ima i mnogih drugih primera oportunitizma i dvostrukih kriterijuma kod pojedinih organa što se očituje i u mnogim dokumentima: „*U istom bataljonu dešava se da novi borci (muslimani iz XIII divizije) neće da streljaju bandu, jer im to kako navode ne dozvoljava Alah ...*”

„*... borci čuvaju stražu kod zatvora postaju blagajnici i magacioneri pojedinim banditima. Takođe komandir zatvora potporučnik piše ljubavna pisma zgodnoj ali ipak ustaškinji također govori dosta.*”⁴⁸

„*Vojni sud okruga bjelovarskog pokazao se oportunističkim u poslednjih mjesec i po dana ovaj sud nije izrekao nijednu smrtnu kaznu, premda je bilo slučajeva da su zaslužili.*”⁴⁹

Različita gledanja na ulogu OZN-e po oslobođenju kao i odnos javnih tužilaca i pojedinih načelnika službe bezbednosti otvoreno je ispoljeno je na jednom sastanku republičkih i federalnog tužioca krajem 1945. čiji smo zapisnik pronašli u Arhivu Jugoslavije. Između ostalog Jakov Blažević se tada požalio na OZN-u: „*Kada su operativne jedinice ušle u grad (Zagreb) nije bilo nikakve pljačke u gradu. Kada su operativne jedinice napustile grad i kada su u grad došle ostale naše organizacije na čelu sa OZN-om nastalo je masovno hapšenje i nestajanje mnogih lica. Na intervencije javnih tužilaca iz OZN-e se nije htelo odgovarati, nisu se davali podaci, konspirisalo se i mistificiraloda bi se uskratili odgovori na intervencije javnih tužilaca. Zbog toga jer dolazilo do neslaganja između javnih tužilaca i rukovodioca OZN-e, iako su u Hrvatskoj i načelnici OZN-e i javni tužioci članovi okružnog partijskog komiteta.*” Nasuprot njemu Miloš Minić

je druge strane istakao da su „...odnosi javnih tužoca i načelnika OZN-e u Srbiji prožeti razumevanjem...da je potrebno izdati uputsvom veća ovlašćenja načelnicima OZN-e da opominju pojedine rezervisane tužioce tvrdeći da za njega zakon nije fetiš. Kritikuje Blaževića koji se protivio ovakvim metodima da ima nepravilan stav prema OZN-i i da zbog toga postoji nepravilan stav kod pojedinih javnih tužilaca u Hrvatskoj. Mišljenje Blaževića da pred javnim tužiocem moraju biti otvorena sva vrata pa i OZN-e ocenjuje kao nekomunističko jer zaboravlja da partija rukovodi kako javnim tužilaštvom, tako i OZN-om i svim drugim državnim ustanovama. Sa Blaževićem su se saglasili Žižić (Crna Gora), Jože Vilfan, makedonski i drugi tužioc.

⁵⁰

Zbog mnogo nepravilnosti u radu OZNE i partijskih organa prilikom sprovođenja procesa likvidacije, pa je početkom februara 1945. stigla naredba s vrha da se uvede više reda i odgovornosti i da se osumnjičeni prepuste više sudskim organima. Tek krajem 1944. i početkom 1945. stižu prvi signali od najviših zvaničnika Ozne da ovakvu praksu treba napustiti na teritoriji Srbije i preći na institucionalizovaniji oblik represije prema narodnim neprijateljima. Aleksandar Ranković, a zatim i Slobodan Penezić Krcun 25. decembra 1944. pozivaju da treba prestati sa praksom ubijanja protivnika bez suđenja. Ispovesti žrtava u Srbiji su podudarne u stavu da su besomučna streljanja prestala u drugoj polovini februara 1945, od kada se sve više išlo na sudske procese pred vojnim sudovima.⁵¹ I u literaturi se navodi akt Ozne za Srbiju od 9. februara 1945. koji je uputio S. Penezić svim operativcima u Srbiji, na osnovu kojeg se jasno uočavaju dotadašnje anomalije i novi prioriteti.⁵²

Iako se još još krajem novembra 1944. pominje direktiva po kojoj „OZN-a nema ovlašćenja da vrši likvidacije bez suda, osim naročitih izuzetaka” likvidacije su se i dalje masovno nastavile. One su znatno kasnije otpočele i u Hrvatskoj i Sloveniji i potrajale čak i po formalnom okončanju rata. Tako je Stevo Krajačić na sastanku načelnika i rukovodstva tek krajem jula 1945. ponovo upozorio: „Drugovi prestanite konačno s likvidacijom! Ne zato što ja žalim neprijatelja, ja ne žalim ni moga oca, nego zato što se u narodu kuje, ruje. Mi moramo nastojati da nađemo nov način sa kojima ćemo iste neprijatelje odstraniti. mi sada imamo vojne sudove i sud nacionalne časti.”⁵³

Dakle, prestanak likvidacija bez suda se objašnjava, ne činjenicom da je to zločin ili razlozima prava i humanosti, već uznemirenošću u narodu i usko partijskim interesima.

Indikativno je da je i Đilas u svojim memoarima slično upozorenje stavio u usta samog Tita. Tada je u jesen 1945. ovaj navodno na Politbirou KPJ uzviknuo: „Prestanite već jednom s tim likvidacijama, smrtna kazna nema više efekta!”⁵⁴ Ne ulazeći u istinitost ovih navoda, tek od polovine februara 1945. u Srbiji, a od druge polovine juna i na teritoriji Slovenije i Hrvatske likvidacije bez suda polako postaju retkost a državno-partijska represija se uglavnom institucionalizuje.

Osim lokalnih opunomoćstava OZNE, često su na pojedinim teritorijama: Kosovo, Vojvodina (tamo gde je bila vojna uprava) likvidacije vršene od strane vojske. Njih karakteriše veća masovnost, ali i često anarhičnost sa primerima ratne osvete, preterivanja u likvidacijama, prebijanja prilikom sprovođenja ratnih zarobljenika i slično. Često su tela likvidiranih izlagana radi zastrašivanja, a bilo je slučajeva kada su prepuštani civilima na mučenje i prebijanje. Takođe o takvim likvidacijama najčešće nije vođena precizna već samo sumarna evidencija.⁵⁵

ZAKLJUČAK

Dostupni i objavljeni dokumenti iz arhiva u Srbiji ali i u Sloveniji i Hrvatskoj ukazuju da procesi „divljeg čišćenja”, kao i represije nad političkim i klasnim protivnicima nisu bili slučajni niti stihijskog karaktera. Po svim dokumentima radilo se o planskoj akciji koju je vodila OZNA, koja je samo u nekim segmentima izlazila iz svojih okvira, a ne o anarhičnim dešavanjima koja su se otela kontroli. Sve se odvijalo u režiji i pod strogim nadzorom OZNE i Komunističke partije, koja je o svemu izveštavana: njena politika provlačila se kao crvena nit koordinišući rad tužilaštva, sudstva i tajne policije. Pored ratne osvete, dominantni motivi za obračun bili su ideološkog i klasnog karaktera. Ovo su ključni zaključci na osnovu obilja dokumentacije:

Prvo, represija je bila planska, radilo se po unapred pripremljenim direktivama i odlukama, uz postojanje detaljnih spiskova političkih i klasnih neprijatelja koje treba likvidirati u smutnim, još uvek ratnim okolnostima.

Drugo, intezitet represije u prvim mesecima po oslobođenju bio je drastičan, a broj streljanih političkih, ideoloških i klasnih neprijatelja meri se desetinama hiljada. To je, u ovom vremenu, i apsolutno i relativno (po glavi stanovnika) najviše u Evropi.

Treće, iz postojećih dokumenata može se u potpunosti rekonstruisati mehanizam i scenario likvidacija. Hapšenja se odvijaju prema unapred pripremljenim spiskovima ili na osnovu dojava doušnika, potom se vrše masovne egzekucije u režiji OZNE, da bi se zatim u nekim slučajevima, mahom za uglednije građane, zatražilo pokriće od sudova putem isfabrikovanih presuda.

Četvrto, u arhivama postoje detaljni izveštaji sa terena. Nasuprot dosad uvreženom mišljenju, o likvidiranim i streljanim licima tokom 1944–1945. vođena je precizna dokumentacija u vidu knjiga i spiskova streljanih od strane službe bezbednosti. Knjige i spiskovi streljanih delom su još uvek nedostupni (neki su možda i uništeni), dok veći deo tek u novije vreme postaje dostupan javnosti.

Peto, mnogi dokumenti svedoče da je stepen represije zavisio od mesta i vremena. Tretman okrivljenih nije svuda bio jednak (na primer, u Srbiji i u Hrvatskoj), kao što nije bio jednak ni u svim fazama represije 1944–1946. (u prvim mesecima po oslobođenju gubila se glava za ono što je kasnije bilo kažnjavano zatvorskom kaznom ili ostalo nekažnjeno).

JEGYZETEK

- ¹ Arhiv Srbije, Železnik, (dalje: ASŽ,) GŠS, Ž23, F. 63, Izveštaj čačanskog partizanskog odreda „Dragiša Mišović” Glavnom štabu partizanskih odreda za Srbiju; G. Davidović, M. Timotijević, *n. d.*, str. 262–270.
- ² ASŽ, OKM-309.
- ³ Nemanja Dević: „Novi dokumenti o revolucionarnom teroru u Srbiji 1944. godine”, Godišnjak za istraživanje genocida, 2018. 116.; ASŽ, OKP-240.
- ⁴ ASŽ, OKM-384.; Crkvena knjiga umrlih parohije Mali Požarevac za 1944. godinu; Kika Damjanović Marković: *Ja i moji ratni drugovi*. Knjiga 1. Beograd, 1978. 93.
- ⁵ ASŽ, OKM-SP Po-42.
- ⁶ K. Nikolić – B. Dimitrijević: „OZN-na protiv narodnih neprijatelja u Srbiji – dva dokumenta”. *Naša prošlost*. 10/2010, Kraljevo, 2010.
- ⁷ ASŽ, OKM, SPK-59.
- ⁸ Petar Banovac, načelnik Ozne za okrug Beogradski 1944. i docnije (1945–1949) narodni poslanik i privredni rukovodilac, uhapšen je 1950. po liniji IB-a i nekoliko godina proveo na Golom otoku, da bi nakon toga bio potpuno „izbrisan” iz istorije NOB-a u Beogradskom okrugu (Nemanja Dević: *Smederevski kraj u Drugom svetskom ratu, ljudi i događai*. Beograd, 2015. 372., 438., 457.).
- ⁹ ASŽ, OKM, SPK-59, *Izveštaj okružnom partijskom Komitetu u Beogradu*, novembar 1944.
- ¹⁰ K. Nikolić, B. Dimitrijević: „Ozna protiv narodnih neprijatelja u Srbiji” – dva dokumenta.
- ¹¹ ASŽ, OKT-19.
- ¹² ASŽ, OK SKOJ-a, M-105.
- ¹³ Sve ih je potpisao Voja Kosovac, izbeglica iz NDH i bivši student Bogoslovskog fakulteta, a tada sekretar partijske organizacije. Budući da ovi dokumenti iznose eksplicitne zaključke o „divljim čišćenjima” u Srbiji, to ćemo ih preneti u nešto opširnijim citatima. Vojslav Kosovac (1917–1997) je posle 1945 upisao Pravni fakultet u Beogradu, gde je i diplomirao. Kasnije u više mandata bio republički i savezni poslanik; penzionisan je kao direktor Republičkog zavoda za socijalno osiguranje Nebojša Jovanović: *Politički venac grada Smedereva i njegove okoline u 19. i 20. veku*. Smederevo, 2002. 72.
- ¹⁴ ASŽ, OKM-1002.
- ¹⁵ ASŽ, OKM-1181.
- ¹⁶ Opunomoćenik 47. divizije, Čuprija, 15. novembar 1944, VA, Beograd. Fond Vojno-bezbednosne agencije, građa Odeljenja zaštite naroda, K-11, F-1.
- ¹⁷ AS, fond BIA, F 53, *Knjiga streljanih- jug Srbije*.
- ¹⁸ U Pirotu je streljano oko 300 lica, uglavnom iz okoline Vlasotinca i Leskovca a streljanje je usledilo nakon što je u nerazjašnjenim okolnostima stradao šef Ozne za Pirot Pavle Bošković, AS, Arhiv BIA, *Knjiga streljanih*, broj 53, Pirot.
- ¹⁹ AS, Arhiv BIA, F. 101, 46.
- ²⁰ Svedočenje Milice Veselinović iz Beograda, Potvrda o streljanju Mihaila Veselinovića ustupljena Državnoj komisiji.
- ²¹ ASŽ, OKM-1241–2.
- ²² ASŽ, OKM-1041.
- ²³ Mileta Simić: „Pakao u Sopotu”, *Pogledi*, 26. april 2013, <https://www.pogledi.rs/pakao-u-sopotu/>, sajtu pristupljeno 18. marta 2018. godine.
- ²⁴ ASŽ, OKM-1050.
- ²⁵ „Otvorena knjiga”, Registar žrtava komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944, <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/00/70122.html>, sajtu pristupljeno 18. marta 2018. godine.
- ²⁶ *Saopštenje Vojnog suda Prvog korpusa NOVJ o suđewu ratnim zločincima u Beogradu*. Politika, 27. novembar 1944.
- ²⁷ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946, Dokumenti*. Priredio Vladimir Geiger, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006. Danas je gotovo nemoguće izvršiti unutrašnju kritiku izvora, odnosno spiskova streljanih i nestalih iz arhiva bezbednosnih službi. Protokom vremena, iščeznuli su svedoci koji bi mogli da potvrde identitet likvidiranih, odnosno da ga demantuju pružajući dopunske biografske podatke za ubijena i nestala lica. Tako, ima primera i u lokalnim sredinama u Srbiji, istina retko, da se na spiskovima ubijenih nalaze i neka preživela ili kasnije pomilovana lica. Koristeći se tom činjenicom, čuvari revolucionarne dogme i danas pokušavaju da umanje sve napore u konačnom popisu žrtava revolucionarnog terora u Srbiji (Videti više: Milan Radanović, *Kazna i zločin, Snage kolaboracije u Srbiji*. Beograd, 2015. 556–580).
- ²⁸ AS, fond BIA, F 154, *Spisak likvidiranih antinarodnih elemenata*.

- ²⁹ ASŽ, OKM 1080.
- ³⁰ Svedočenje arhitekta Mihaila Miše Živadinovića, januar 2005, M. Trešnjić: *Vreme razlaza*, Beograd, 1988. 8–9.; Izveštaj javnog tužioca br. 179/49, u posedu Jagode Momčilović (fotokopija u posedu autora); Svedočenje bivšeg oficira OZN-e Aleksandra Garotića iz Beograda.
- ³¹ AJ, DK-110, *Popis optužnica i presuda*, fasc. 826–12.
- ³² *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946, Izveštaj Drage Desputa člana Sudskog odseka Glavnog štaba KP Hrvatske upućen CK KP Hrvatske*, 17. januar 1945. 57.
- ³³ *Isto, Izveštaj javnog tužitelja Druge armije JA o nepravilnostima u postupku prema ratnim zarobljenicima*, jul 1945. 192.
- ³⁴ *Isto, Izveštaj Sudskog odseka Glavnog štaba KP Hrvatske upućen CK KP Hrvatske*, 17. januar 1945. 57.
- ³⁵ *Isto, Depeša Okružnog komiteta KPH za Liku upućena CK KPH o nameri da se strelja 60 lica bez suda.*, 8. jul 1945. 184.
- ³⁶ *Isto, Izveštaj o razlozima likvidacije domobranskih oficira i časnika od strane pripadnika OZN-e VI korpusa*, januar 1945. 54.
- ³⁷ *Isto, Iz knjiga depeša 15. majevičke brigade upućenih štabu XVII divizije o streljanju zarobljenih četnika i ustaša*, 20. maj 1945. Miki (generalmajor Rade Hamović). 130.
- ³⁸ *Isto, Iz knjiga depeša 15. majevičke brigade upućenih štabu XVII divizije o streljanju zarobljenih četnika i ustaša*, 21. maj 1945. Miki (generalmajor Rade Hamović). 130.
- ³⁹ *Isto, Izveštaj Trećag bataljona istočnobosanske brigade XVII istočnobosanske divizije Treće armije o likvidiranju narodnih izdajnika*, 25. maj 1945. 139.
- ⁴⁰ *Isto, Iz zapisnika partijske konferencije 34. udarne divizije JA o masovnom ubijanju zarobljenika*, 5. avgust 1945. 243.
- ⁴¹ *Isto, Izveštaj o stanju u postrojbama Hrvatske divizije KNOJ-a i o masonim likvidacijama*, jul 1945. 168–171.
- ⁴² *Isto, Izveštaj o stanju u postrojbama Hrvatske divizije KNOJ-a i o masonim likvidacijama*, jul 1945. 168–171.
- ⁴³ *Isto, Izveštaj OZN-e za okrug Banija upućen OZN-i za Hrvatsku o masovnoj likvidaciji kod Kostajnice*, 6. VI 1945. 157/158.
- ⁴⁴ *Isto, Izveštaj Odjela za ratne zarobljenike Ministarstva narodne odbrane D. Georgijeviću opuno moćeniku OZN-e za Jugoslaviju o zarobljenicima jugoslovenskim državljanima*. 313.
- ⁴⁵ *Isto, Izveštaj šefa Drugog odseka OZN-e za Vojvodinu o broju uhićenih po odsjecima, puštenih na slobodu, upućenih sudu, upućenih u logor i likvidiranih na području Srjema i cjele Vojvodine*, 324/325, 1946, bez datuma. 324–326.
- ⁴⁶ Ukupan broj streljanih Hrvata povećao se zbog greške učinjene u Vukovaru (radi se o samovoljnoj likvidaciji 105 ratnih zarobljenika – nap. priređivača), AS, Fond BIA, V/75, *Izveštaj o ubijanju ratnih zarobljenika 13. jun 1945*.
- ⁴⁷ *Isto, Depeša Vrhovnog štaba Aleksandra Rankovića OZN-i za Hrvatsku od 15. maja 1945*. 113.
- ⁴⁸ *Isto, Izveštaj o stanju u postrojbama Hrvatske divizije KNOJ-a i o masovnim likvidacijama*, jul 1945. 168–171.
- ⁴⁹ *Isto, Izveštaj OZN-e za zagrebačku oblast povodom streljana više stotina domobranskih vojnika*, januar 1945. 46.
- ⁵⁰ AJ, CK SKJ, 507, Komisija za narodnu vlast X- 1/3, *Izveštaj javnog tužioca Miloša Minića sa sastanka Javnih tužilaca sa javnim tužiocem DFJ krajem 1945*.
- ⁵¹ Sava Banković: *U predvorju pakla*. Vršac, 1991.
- ⁵² M. Lopušina: *Ubij bližnjeg svog*, I. Beograd, 1997. 58.; navodi se dokument str. pov. br. 345 od 9. februara 1945.
- ⁵³ *Isto, Zapisnik s prvog savjetovanja načelnika rukovoditelja OZN-e za Hrvatsku, o upućivanju Njemaca-folksdojčera koji se vraćaju u logore, o likvidacijama, o slabom radu sudova, o OZNI kao pomoćnom organu komunističke partije*. 234–236.
- ⁵⁴ Milovan Đilas: *Vlast*. London, 1983. 162.
- ⁵⁵ AS, Arhiv BIA, V/75, *Pregled uhapšenih, prošlih kroz zatvor i streljanih od oslobođenja do 20. juna 1945 godine na terenu Vojvodine; Izveštaj o ubijanju ratnih zarobljenika*, str. 1.

**BEZBEDNOSNI PROBLEMI KRETANJA I BORAVKA
STRANACA NA TERITORIJI SAP VOJVODINE**

**Analiza izveštaja pokrajinske službe državne
bezbednosti iz 1981. godine**

DR. SRĐAN CVETKOVIĆ

ABSTRACT

During the whole period of Communist regime in Serbia, State Security worked on keeping track of all suspicious categories of state enemies, especially foreign citizens or people who were in frequent contact with them. At the beginning of the 80s, on the territory of Vojvodina, those were mostly the members of Hungarian and German nationality, as well as other people who travelled a lot and had contacts with foreigners. In those days that kind of activity was subversive itself. For that reason secret police monitored all forms of such suspicious communication and sent reports about it.

Od početka sedamdesetih godina Dvadesetog veka službe državne bezbednosti u Jugoslaviji su aktivno radile na prilagođavanju svoje uloge, organizacije i načina rada sistemu „*opštenarodne odbrane i društvene samozaštite*”. I pored insistiranja na sinhronizovanoj i sistematizovanoj akciji cele samoupravne socijalističke zajednice u težnji da se neprijateljskim akcijama suprotstavi najšira baza stanovništva, prvorazredna uloga u sistemu društvene samozaštite dodeljena je organima i službama državne bezbednosti na čijem se jačanju i modernizaciji sve više radilo.¹ Posle 1971. široka

politická akcija sa oštrijim nastupom prema „liberalnim elementima” i obračun sa „birokratskim i nacionalističkim struktuirama” ali i „stranom agenturom” predstavljali su prioritet službe bezbednosti. Insistirano je na akcionom jedinstvu i koordinaciji savezne, republičkih i pokrajinskih službi, ali i njihovoj uklopljenosti u samoupravne društvene odnose čime bi bile izbegnute devijacije iz vremena pred Brionski plenum i podignut ugled SDB u društvu.² SDB kao kao državni organ o rezultatima istrage trebalo je da referiše partijskom forumu i od njega traži podršku za represivne mere protiv partijskih funkcionera ili „državnih neprijatelja”.

U izveštaju sekretara SSUP-a Franje Herljevića iz polovine 70-ih navodi se da je u novim društvenim okolnostima postignut veći stepen koordinacije, funkcionalnog i akcionog jedinstva među republičkim i pokrajinskim službama u odnosu prema saveznoj službi bezbednosti (što se javljalo kao problem posle reformi službi 1966), kao i da je pojačano poverenje prema armijskim službama. Organi unutrašnjih poslova postigli su u novoj društvenoj klimi veći napredak u borbi protiv „pete i šeste kolone”. „Svesni smo da je u radu ovih organa bilo devijacija, ali smo sigurni da su one prevladane i da su službe organa unutrašnjih poslova u potpunosti na liniji politike SK i druga Tita”, ocenio je ssavezni sekretar Franjo Herljević, čime je otvoreno istaknuta funkcija SDB kao partijskog servisa od strane njenog prvog čoveka.³ U skladu sa izazovima vremena Herljević je zahtevao još veći preventivni i represivni rad i dublju infiltraciju u neprijateljske redove u zemlji i inostranstvu, kako bi se što efikasnije zaštitio „naš samoupravni društveni poredak, miran život i nesmetan rad naših građana”.⁴

Jedinstvena načela rada službi utvrđivale su starešine saveznih organa državne bezbednosti, po pribavljenoj saglasnosti nadređenih političkih tela, odnosno vlade Jugoslavije (kasnije i Predsedništva SFRJ) ili tela koja je ona ovlasila. *Zakon o osnovama sistema državne bezbednosti* iz 1974. predviđao je da načela rada donose starešine saveznih organa u kojima se vrše poslovi državne bezbednosti, a po pribavljenoj saglasnosti Predsedništva SFRJ. Aktom je bilo regulisano kada se i prema kojim licima, stranim organima pojedincima i institucijama i organizacijama mogu primeniti određena sredstva i metode SDB i pod kojim uslovima. Njime je utvrđena odgovornost za primenu i eventualnu zloupotrebu tih sredstava i metoda.⁵ Principi su bili obavezni za sve organe državne bezbednosti. *Savezni savet za zaštitu ustavnog poretka* doneo je 1975. posebne *Smernice* kojima je utvrđeno da se prema nosiocima određenih funkcija (npr. savezni i republički funkcioneri) mogu primeniti metode praćenja samo uz odobrenje Saveta. Pravilnicima je bilo propisano da se određene metode SDB mogu upotrebiti u slučajevima „ugrožavanja ustavnog poretka” tj. „društveno-političkog uređenja” kao i drugih krivičnih dela iz delokruga službe, ali po posebnoj proceduri i uz vođenje evidencije i dosijea o preduzetim merama i akcijama. Savezna

služba je posle 1966, u skladu sa svojim koordinacionom ulogom, davala saglasnost za delovanje prema inostranstvu republičkim i pokrajinskim službama, kao i prema stranim diplomatsko-konzularnim predstavništvima u zemlji.

Prema odluci Saveznog izvršnog veća (str. pov. 46/75) savezna SDB SSUP-a neposredno je vršila poslove: praćenja i sprečavanja obaveštajne i druge delatnosti stranih DK predstavnika, zaštitu ličnosti i objekata, kontraobaveštajnu zaštitu radnih mesta saveznih organa i organizacija.⁶ Decentralizacijom službe posle Brionskog plenuma i Zakonom o samoupravljanju u UDB-i operativni poslovi, naročito po pitanju unutrašnjeg neprijatelja, većim delom preneti su opštinskim načelstvima (u Srbiji je bilo 17 opštinskih načelstava) kao i na pokrajinske službe. Iako je primena metoda službi bezbednosti bila zakonski regulisana (Zakonom o vršenju unutrašnjih poslova i Zakonom o osnovama državne bezbednosti iz 1946, 1951, 1966, 1975) kao i Pravilima o radu SDB, dolazilo je do brojnih narušavanja i zloupotreba, posebno u prvim decenijama posle rata (do pada Aleksandra Rankovića), a u pojedinim slučajevima i kasnije.

METODI RADA SLUŽBI DRŽAVNE BEZBEDNOSTI U SFRJ U PRAĆENJU „UNUTRAŠNJEG I SPOLJNOG NEPRIJATELJA”

Metode i sredstva rada koje su službe bezbednosti koristile tokom 70-ih godina mogu se podeliti na dve vrste: 1) metode za otkrivanje, praćenje i suzbijanje delatnosti unutrašnjeg i spoljnog neprijatelja; 2) metode za bezbednosnu zaštitu određenih ličnosti i objekata. Osnovna razlika među njima je što se prve metode sprovode strogo tajno, dok se druge koriste uz znanje i saglasnost nadležnih starešina organa i organizacija čiji se objekti bezbednosno štite. Širok spektar metoda rada SDB podrazumevao je: vrbovanje saradnika među građanima Jugoslavije i strancima, informativne razgovore, tajne kontrole telefonskog, teleprinterskog saobraćaja, poštanskih pošiljaka, tajna praćenja, pretrese stanova, osmatranja, foto i TV dokumentovanja i drugo.⁷

SDB RSUP-a i PSUP-a su samostalno primenjivale metode i sredstva prema jugoslovenskim građanima. To se naročito odnosilo na unutrašnjeg neprijatelja i neprijateljsku emigraciju po republičkom ključu i po principu praćenja „svako svojeg”. Za rad u inostranstvu i prema inostranim diplomatskim i konzularnim predstavništvima kao i građanima bila je potrebna prethodna saglasnost SDB u SSUP-u. Za lica koja su bili funkcioneri delegirani od republika i pokrajina tražilo se posebno odobrenje od Saveta za zaštitu ustavnog poretka. Takve osobe su bile malobrojne (tokom 1977. dve, po jedna iz Makedonije i BIH).⁸

Najpoznatije akcije SDB prema stranim državljanima bile su hapšenje italijanskog špijuna u Zastavi Lučijana Saraceniya početkom 1960, koga je Ranković

pomilovao pred put u Italiju (1962). Takođe i hapšenje Džordža Kurtisa, agenta CIA, u Subotici. Možda najpozantije hapšenje bilo je ono poznatog teroriste Karlosa (Sančeza Iljiča Ramireza) koji je hapšen tokom 1975. (akciju je vodio operativac Obren Đorđević zajedno sa D. Mitrovićem i Jovicom Stanišićem) 1975. godine. Uhapšen je u beogradskom hotelu *Ekscelzior* po dojavi BND, ali je zatim ubrzo i pušten.⁹

Tokom 1977. godine SDB SSUP, RSUP i PSUP primenile su sledeća operativna sredstva i mere prema građanima i stranim državljanima:¹⁰

	BIH	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija	VOJ	KOS	SSUP
Ozvučenja	453	43	449	449	169	297	203	14	102
Kontrola telefona	459	54	789	138	321	281	212	18	372
Kontrola prepiske	1 341	430	2 962	730	540	422	314	174	82
Tajni pretresi	144	87	349	92	162	374	–	7	–
Tajno praćenje	–	–	–	–	–	–	–	–	400
Ukupno: 13 114	2 397	614	4 549	993	1 191	1 374	729	213	954

Iako nedostaju potpuni podaci za sva tajna praćenja indikativno je da su od 12 160 operativnih obrada najveći broj lica obradile službe u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, kako apsolutno tako i u odnosu na broj stanovnika. To je logično, jer je u tim republikama 70-ih godina otpor režimu bio najveći zbog Maspoka. Čudi, međutim, neuobičajeno mali broj obrađenih lica na Kosovu i to posle masovnih demonstracija 1968, hapšenja mnogih *kontrarevolucionarnih grupa* do 1975. i nekoliko godina uoči demonstracija 1981. Ova činjenica može da bude dobar argument optužbama za neaktivnost SDB na Kosovu posle smene Rankovića. U užoj Srbiji broj obrada u 1977. godine bio je na prosečnom nivou ili malo ispod toga. Međutim u Vojvodini u odnosu na broj stanovnika broj obrada je značajno veći. Pretpostavlja se zbog sve praćenja pripadnika mađarske i nemačke manjine usled učestalih poseta u putovanja Jugoslaviju. U Hrvatskoj su relativno najviše kontrolisane pošiljke, što je verovatno bilo u tesnoj vezi sa angažovanim delovanjem hrvatske emigracije. SDB Srbije je u 1977. imala najveći broj tajnih pretresa – 400. Ukupan broj pojedinačnih lica obrađivan te godine i njihova struktura može se samo pretpostaviti budući

da je dolazilo do preklapanja, kao i da su različite operativne mere primenjivane prema istom licu. Ta brojka je svakako manja od 10 000 lica, od kojih su barem 10–20% stranci. Tu treba dodati i one koje je tretirala vojna bezbednost. Kod vojne i savezne DB strani državljani čine i značajno veći procenat od obrađivanih.

Prema dosijeima iz 1966, od kraja Drugog svetskog rata pod obradom je na različite načine bilo više od 600 000 lica (na toliko se sveo broj dosijea posle revizije arhive). Najveći broj obrada nastao je u periodu 1944–1953, da bi potom naglo opao zbog promenjenih društveno-političkih okolnosti i smanjenog otpora režimu. Ukupan broj operativnih obrada tokom 70-ih i 80-ih godina procenjuje se na 50 000–60 000. Koliko je otprilike predato dosijea Arhivu Srbije nakon primopredaje ove građe psoel 2004. godine. Treba imati u vidu i nekoliko desetina hiljada dosijea vojnih službi, ali pretpostavka je da se ona u velikoj meri preklapaju.¹¹

Uloga Službe državne bezbednosti nije se ogledala samo u praćenju političkih delinkvenata, prikupljanju dokaza i privođenju pravdi. Često je ona obuhvatala pritiske i uticaj na tužilaštva i sudove prilikom montiranja političkih procesa, pri čemu se polazilo od koncepcije da je ta služba najpozvanija da štiti ustavni poredak. U taj segment rada spadali su organizovanje medijskih hajki koje su pratile montirane procese i to preko novinara-saradnika, pritisci u istrazi na osumnjičenog radi iznuđivanja dokaza, pritisci na advokate i uskraćivanje ili otežavanje njihovog kontakta sa klijentom. U pojedinim slučajevima preduzimane su radikalne mere praćenja ali i „neutralisanja” neprijatelja (mahom ekstremnih političkih emigranata), o čemu su konačnu reč davali vrh SSUP-a i Tito, a kasnije Savet za zaštitu ustavnog poretka.¹²

Osim standardnih metoda i tehnika primenjivan je i niz specifičnih, poznatih službama svih država: ugrađivanje agenata u redove protivnika (rezidenta), prikriveno anketiranje, maskirano naučno istraživanje, špijunaža preko diplomatskih i konzularnih predstavnika, ispitivanje i praćenje izbeglica i emigranata itd. U udžbenicima se kao neobaveštajne tehnike pominju psihološka dejstva, propaganda, špijunaža, diverzija, sabotaža, izazivanje kriznih situacija, prevrati i pučevi, terorizam, ubacivanje naoružanih grupa, kidnapovanja i druge specijalne operacije.¹³ Kao metodi pritisaka tokom obrade pominju se i javni pretresi stana tj. lepše rečeno „ostvarivanja uvida u životni prostor”, telefonske i lične pretnje (čak i deci i članovima porodice), izolacija od društva (informativni razgovori sa okolinom), problemi na poslu, plasiranje dezinformacija o žrtvi, glasine o tajnim zatvorima, čak slanje paketa i pisama nestalog lica i drugo. Vrlo efikasan način obrade bila je korupcija (položajem, novcem) ili ucena (zbog kriminala, seks afera i dr.), koja je često primenjivana, pored zastrašivanja, za vrbovanje saradnika. Izvori iz službe pokazuju da je prilikom obrade lica u pojedinim operacijama konsultovan kolegijum različitih eksperata (psihologa, psihijatara i dr.) u SDB, da bi se multidisciplinarnim pristupom doprinelo efikasnosti i kvalitetu

akcije. U montiranim političkim procesima dolazilo je u određenim slučajevima do zloupotrebe psihijatrije (angažovanjem stručnjaka za veštačenje ili za efikasno izvlačenje priznanja i sl.) Najviše slučajeva je od početka 70-ih godina kada je trebalo prikriti stvaran broj političkih osuđenika.¹⁴ Od početka 70-ih služba je sve češće angažovala i kriminalne grupe za obavljanje prljavih poslova, najpre u inostranstvu, a kasnije – naročito 90-ih godina – i u zemlji. Služba je na taj način dolazila do deviza (kontrolom narkomanije, krupnog šverca itd.), a s druge strane „mafijaši sa značkom”, budući vični tom poslu, često su bili pogodan instrument za „neutralisanje” ekstremnih političkih emigranata, a kasnije i zastrašivanje pa i likvidaciju „unutrašnjeg neprijatelja”.

Može se reći da je služba državne bezbednosti u Jugoslaviji i Srbiji, kao i vojna bezbednost – i pored više puta menjanog naziva, organizacionih promena i zapaženih rezultata na planu modernizacije, upotrebe sve sofisticiranije tehnologije, metoda i oblika rada, svodenja delatnosti u zakonske okvire od polovine 1960-ih – u osnovi je ostala klasična politička policija okrenuta unutrašnjem neprijatelju i političkim neistomišljenicima, angažovana pre svega u očuvanju društvenog sistema i političkog monopola komunističke partije. Deklarativan otklon od staljinizma i kasnija osuda političkih zloupotreba 1966, nisu predstavljali raskid sa takvom praksom već samo prelazak na manje vidne i sofisticiranije metode i oblike upotrebe tajne policije u svrhu političkog progona. Decentralizacija zemlje i službe i jačanje etatizama od kraja 1960-ih doveli su do različitih kriterijuma u tretmanu političkog progona i do međusobne surevnjivosti pojedinih SDB koje su bile u službi sukobljenih republičkih i pokrajinskih vlasti. Posledica toga na duži rok bilo je slabljenje odbrambene moći zemlje a potom i njeno potpuno urušavanje.

Dokument koji donosimo je elaborat pokrajinske tajne policije koji predstavlja izveštaj o radu Pokrajinske službe bezbednosti 1981. na praćenju „spoljnog neprijatelja” na teritoriji Vojvodine. Ovo je zvanični izveštaj podnet Predsedništvu SFRJ oktobra 1981. godine. Na osnovu njega moguće je utvrditi osnovne smernice rada pokrajinske službe bezbednosti ali se takođe lep odslkava širok spektar „neprijateljskog delovanja” koji je vezan za boravak stranaca u Vojvodini početkom osamdesetih. On može predstavljati dobar prilog za istraživanja stepena otvorenosti zemlje koje se često predstavlja kao zemlja „liberalnog komunizma” u odnosu na ostale komunističke režime u Istočnoj Evropi. U saznavnom smislu jeste dobar prilog poznavanju političkih shvatanja koja su se jasno prelamala kroz rad tajne policije na praćenju stranaca.

**A KÜLFÖLDIEK MOZGÁSÁNAK ÉS TARTÓZKODÁSÁNAK
BIZTONSÁGI PROBLÉMÁI A VAJDASÁG TERÜLETÉN**
(Összegzés, fordítás: Forró Lajos)

Az állambiztonság a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban, így Szerbia területén is, megfigyelte a gyanúsaként vélt elemeket, különösképpen az idegen állampolgárokat és a velük érintkező hazai személyeket. A '80-as évek elején a Vajdaságban ez főleg azokat a – magyar és német – személyeket érintette, akik sokat utaztak és így kapcsolatba kerülhettek külföldiekkel. Mivel ez a tevékenység eleve felforgatónak minősült, így a titkos rendőrség figyelemmel kísérte ezeket a „gyanús” találkozásokat, beszélgetéseket és ezekről jelentést készített.

1971 után a biztonsági szolgálatok munkájának főbb prioritásai a „liberális elemekkel”, a bürokratikus és nacionalista struktúrákkal, illetve a külföldi ügynökségekkel, ügynökökkel való leszámolás volt. Mindez a „társadalom békéjéért és a polgárok zavartalan munkáját” volt hivatott biztosítani és megvédeni. A szolgálatok munkájának egységes elveit az államvédelmi hatóságok vezetői határozták meg a felsőbb politikai szervek, azaz a kormány előzetes beleegyezésével. Az elvek kötelezőek voltak minden állambiztonsági szerv számára.

A Szövetségi Tanács az alkotmányos rend védelme érdekében 1975-ben egységes iránymutatásokat léptetett életbe, amelyek szerint a szövetségi és köztársasági tisztségviselők megfigyelését csak a Tanács jóváhagyásával lehetett megvalósítani.

A biztonsági szolgálatok által az 1970-es években alkalmazott módszerek és eszközök két típusra oszthatók:

1. a külső és belső ellenség felderítése, megfigyelése és szétverése;
2. meghatározott személyek és objektumok védelme.

A két típus között az volt a különbség, hogy míg az első szigorú titoktartás mellett, addig a második az illetékes szervek tudtával és beleegyezésével történt.

1977-ben Jugoszlávia területén 2179 lehallgatást végeztek, 2644 esetben hallgattak le telefonokat, 6995 levelet vizsgáltak át titokban, 1215 esetben titkos házkutatást végeztek, illetve 400 esetben követtek titokban személyeket.

Az adatok hiányosak, de a jelentésből kiderül, hogy a legtöbb megfigyelés a Horvát Köztársaságban (4549) és Bosznia Hercegovinában (2397) történt. Valószínűleg azért, mert e két köztársaság lakossága körében volt a legnagyobb a rendszer elleni ellenállás. Meglepő viszont, hogy Koszovó esetében csak 213 akció történt, hiszen itt 1965 és 1975 között számos ellenzéki csoportot tartóztattak le.

A Vajdaság területén 203 lehallgatás, 212 telefonos lehallgatás és 314 levél átvizsgálására került sor titokban.

Az állambiztonsági szervek a második világháború és 1966 között 600 000 embert hallgattak le valamilyen módon Jugoszláviában. A legtöbb eset 1944 és 1953 között történt, majd a későbbiek során ahogy csökkent a fennálló rendszer elleni ellenállás, úgy csökkent a megfigyelések száma is. A '70-es és '80-as években 50-60 000 ember megfigyelése történt.

Az állambiztonsági szervezet munkája a bíróságok és ügyészségek befolyásolására is kiterjedt. Nyomást gyakoroltak a különböző médiumokra, újságírókra, az ügyvédeknek megnehezítették vagy ellehetetlenítették az ügyfelükkel való kapcsolattartást. Mindezt annak szellemében és indokkal, hogy ők biztosítják az alkotmányos rend fenntartását az országban. Az említett módszerek mellett ügynököket, besúgókat építettek be, akiket korrupcióval vagy zsarolással vettek rá az együttműködésre.

A következőkben dr. Srđan Cvetković történész által közölt dokumentum a tartományi titkosrendőrség jelentése a Tartományi Biztonsági Szolgálat „külső ellenség” megfigyelésében végzett munkájáról a Vajdaság területén 1981-ben.

A jelentés szerint 1979-től 1981. szeptember 30-ig 434 131 külföldi személy járt a Vajdaság területén. Ebből 236 343 Kelet-Európából, 197 788 pedig nyugati vagy afro-ázsiai országból. Legtöbb látogató a Magyar Népköztársaságból érkezett, szám szerint 86 427.

Az irat említést tesz az állandó jelleggel Vajdaságban tartózkodó külföldiekről is. Eszerint a tartományban Kelet-Európából (legtöbben vegyes házasság miatt) a legtöbb külföldi a Magyar Népköztársaság területéről érkezett, szám szerint 111, Romániából 75, a Szovjetunióból 45, Bulgáriából 29, Csehszlovákiából 34, Lengyelországból 31. Nyugatról Görögországból 40, Németországból 12, Olaszországból 10, Franciaországból 7, az Egyesült Államokból 5 személy érkezett.

A vegyes házasságok mellett kitér az itt tanuló diákokra, a külső szakértőkre, meghívott előadókra, egykoron itt élt, hazalátogató németekre, a külföldi katonákra, rendőrökre, az együttműködés egyéb formájában érkező külföldiekre, menekültekre, a börtönbüntetésüket töltő külföldiekre, illetve a külügyminisztériumokban dolgozókra.

PREDSEDNIŠTVO SFRJ	Broj predmeta	<u> s.por.342/81</u>
	Org. jedinica i arhivski znak	<u> 04-02</u>
	Ranija veza . . .	<u> </u>
	Rok	<u> </u>
		<u> </u>
	A/A	<u> </u>
		<u> </u>
		<u> </u>
		<u> </u>

+ Rukopis (nečitko)

POKRAJINSKI SEKRETARIJAT ZA UNUTRAŠNJE POSLOVE SAPV

SLUŽBENA TAJNA
STROGO POVERLJIVO!

BEZBEDNOSNI PROBLEMI KRETANJA I BORAVKA
STRANACA NA TERITORIJI SAP VOJVODINE

PRIMERAK BR. 188

NOVI SAD, OKTOBAR 1981. GOD.

Sve razvijenija politička, privredna, naučno-tehnička, prosvetno-kulturna i druga saradnja naše zemlje sa inostranstvom, uslovljavaju sve brojnije prisustvo stranih državljana, koji, po raznim osnovama, borave u SAP Vojvodini. Tome doprinosi i otvorenost naših granica, sve izraženija interesovanja u inostranstvu za našu zemlju i njen samoupravni društveno-politički sistem, razvoj turizma, kao i sam geografski pložaj naše Pokrajine.

Na teritoriji SAP Vojvodine, od 1979. do 30. septembra 1981. godine, boravak je prijavilo 434.131 lice iz inostranstva. Od toga, 236.343 lica iz istočnovevropskih, a 197.788 iz zapadnih i afroazijskih zemalja. Od državljana IE zemalja najviše ih je bilo iz NR Mađarske (86.427) i SR Rumunije (56.363), zatim Poljske (47.275),

SSSR (27.242) i ČSSR (1.287), te iz Bugarske (3.971), DDR (1.956), itd. Najbrojnije posete iz zemalja Zapada su iz SR Nemačke (60.374), a zatim Italije (44.439), Austrije (21.506), Francuske (7.835), Velike Britanije (4.569), SAD 6.681), itd. Najviše stranaca boravilo je u većim gradskim centrima: Novi Sad, Subotica, Kikinda, Zrenjanin, Sremska Mitrovica, Sombor i Pančevo. Karakteristično je da državljani IE zemalja, pre svega NR Madjarske i SR Rumunije, često borave u mestima prigraničnog regiona. Najčešći osnovi boravka stranih državljana u SAP Vojvodini su turizam, zatim posete rodbini i poslovni dolasci u naše radne organizacije.

Na teritoriji Pokrajine trenutno boravi (stalno ili privremeno) 1.790 stranaca (842 stranca koja se nalaze u mešovitom braku sa našim državljanima, 432 stranca na školovanju i naučnom usavršavanju i 405 stručnjaka, a 111 stranih državljana se nalazi na izdržavanju kazne zatvora u Sremskoj Mitrovici). Istovremeno, u Pokrajini, stalno su nastanjena 484 stranca, od kojih 331 iz IE, a 153 iz zapadnih i AA zemalja. Medju ukupnim brojem stalno nastanjenih stranaca u SAP Vojvodini nalaze se i 64 lica bez državljanstva.

Najviše stalno nastanjenih stranaca u SAPV ima iz NR Madjarske - 111, Rumunije - 75, SSSR-a - 45, a zatim iz Bugarske - 29, ČSSR - 34, Poljske - 31 i iz ostalih IE zemalja - 6. Od stranaca iz zapadnih zemalja najviše ih je iz Grčke - 40, a zatim iz SRN - 12, Italije - 10, Francuske - 7, SAD - 5 i ostalih - 79.

U prigraničnom području SAP Vojvodine živi ukupno 115 stalno i 345 privremeno nastanjenih stranih državljana, pretežno iz IE zemalja. Medju ovim licima ima obaveštajno indiciranih, kao i onih za koje raspolažemo podacima da su delovali. ili sada deluju, na propagandno-subverzivnom planu. U programu mera i zadataka, vezanih za bezbednost granice i prigraničnog područja, ovoj kategoriji lica posvetili smo posebnu pažnju.

Prema raspoloživim podacima u svim oblastima udruženog rada, u SAP Vojvodini je zaposleno ukupno 238 stranih državljana, od čega 156 iz IE država; 36 iz zemalja Zapada i 31 iz afroazijskih zemalja.

Struktura zaposlenih stranih državljana je sledeća: 37 inženjera i tehničara; 25 lekara; 31 profesor, nastavnik ili lektor; 7 farmaceuta; 5 projektanata; 24 službenika; 67 kvalifikovanih radnika; 18 nekvalifikovanih i 24 lica iz ostalih zanimanja.

Od ukupnog broja zaposlenih stranaca, 21 radi na objektima koji su Odlukom Izvršnog veća Skupštine SAPV označeni kao objekti od posebnog značaja za ONO i DSZ, a veći broj zaposlen je na objektima koji se štite prema Odluci Izvršnog veća odgovarajućih skupština opština.

Prema raspoloživim podacima, od ukupnog broja (238) zaposlenih stranaca, 121 radi bez odgovarajućeg odobrenja SIZ-a za zapošljavanje SAPV. Proizilazi da se u oblasti zapošljavanja stranih državljana ne poštuje, ili bolje reći, neposredno krše važeći zakonski propisi.

S tim u vezi, treba istaći da Zakon izričito utvrđuje obaveze organizacija udruženog rada da samoupravnim opštim aktom utvrde radne zadatke „radi čijeg vršenja strani državljani ne mogu zasnivati radni odnos”. Bilo bi od interesa da se, u svim organizacijama udruženog rada u kojima ima zaposlenih stranaca, posebno onim od posebnog značaja za ONO i DSZ, utvrdi da li se i u kojoj meri poštuje ova zakonska odredba.

U Pokrajini živi i znatan broj bivših stranih državljana koji su primili naše državljanstvo, a čiji se broj neprekidno povećava. Samo u toku 1980. i 1981. godine, na teritoriji SAP Vojvodine 213 stranih državljana primilo je državljanstvo SFRJ (13 je odbijeno iz razloga bezbednosti). Istovremeno, na rešavanju u PSUP-u nalazi se još preko 400 zahteva - molbi (radi se pretežno o građanima IE zemalja). Prijemom u naše državljanstvo ne prestaju, niti slabe raznovrsni oblici povezanosti ovih lica (rodbinske veze, česta putovanja, duži boravci i dr.) sa zemljama čiji su državljani bili, što daje mogućnost da pojedini od njih, budu oslonac ostvarivanja stranog uticaja prema našoj teritoriji i građanima (o čemu raspoložemo i konkretnim dokazima).

MEŠOVITI BRAKOVİ

Najbrojniju kategoriju stranaca, nastanjenih na teritoriji Pokrajine, čine lica iz mešovitih brakova (ukupno 842, od kojih 659 iz IE zemalja, 90 iz zapadnih, 55 iz AA zemalja i 38 apolita). Taj broj, poslednjih godina, u stalnom je porastu, a samo u 1979. i 1980. godini povećan je za više od 200 mešovitih brakova.

Medju licima iz kategorije mešovitih brakova, najviše je državljana NR Madjarske (302), Čehoslovačke (103), Poljske (83), Rumunije (66), SSSR (54), Bugarske (26) i ostalih (25), dok je sa građanima zapadnih zemalja najviše brakova sklopljeno sa državljanima SR Nemačke (30), Francuske (18), Grčke (9), Italije i Austrije (po 5), SAD (4), građanima AA zemalja (55) is ostalim (19), te 38 sa licima bez državljanstva.

Koncentracija stranaca u mešovitim brakovima je najveća u Subotici, Novom Sadu, Pančevu i Somboru. Karakteristično je, međjutim, da je 330 mešovitih brakova (318 sa državljanima IE i 12 sa državljanima zapadnih i AA zemalja), registrovano u prigraničnom području. U strukturi državljana IE zemalja, koji se nalaze u mešovitim brakovima sa našim državljanima, izrazito prevladavaju žene, a prema stručnoj spremi, u novije vreme, sve je više lica sa visokim obrazovanjem. Polazeći od boljih uslova života, većina državljana ovih zemalja, opredeljuje se za trajno življenje na našoj teritoriji. Međjutim, znatan broj ovih lica (oko 100), nakon prijema jugoslovenskog državljanstva i dobijanja naše putne isprave, odlazi na Zapad.

Prema podacima sa kojim Služba raspoložuje, obaveštajne službe, u prvom redu IE zemalja, tradicionalno koriste instituciju mešovitih brakova za ostvarivanje sopstvene obaveštajne i političke agenture. Na teritoriji Pokrajine, kod lica iz ove kategorije, u poslednje dve godine, dokazali smo postojanje klasičnog agenturnog odnosa u tri slučaja. Raspoložemo i pouzdanim podacima da, sa svim državljanima IE zemalja koji po osnovu braka dolaze u našu zemlju, službe bezbednosti tih zemalja obavljaju

detaljne razgovore, kako pre zaključenja braka, tako i prilikom njihovih kasnijih odlazaka u matične zemlje. Ova lica su u kontaktu sa DK predstavnicima svojih zemalja, često putuju u inostranstvo a pokazuju i interesovanje za političke i ekonomske prilike u našoj zemlji.

Raspolažemo saznanjem da 43 lica iz kategorije mešovutih brakova naših sa državljanima IE zemalja (39 poreklom iz IE a 4 iz naše zemlje), deluju i na propagandno-subverzivnom planu ili održavaju indikativne kontakte u IE zemljama.

Za razliku od mešovutih brakova sklopljenih sa državljanima iz IE zemalja, državljani zapadnih zemalja u mešovitim brakovima sa našim građanima mahom su starije osobe i sa nižim stepenom obrazovanja. Izuzetak čine lica iz AA zemalja, koja su kao studenti ili akademski građani zasnovali bračne zajednice sa našim državljanima i opredelili se za trajan ili privremen boravak na našoj teritoriji. Pojedinci su predmet interesovanja obaveštajnih službi ovih zemalja.

STRANCI NA ŠKOLOVANJU I USAVRŠAVANJU

Na teritoriji Pokrajine, po osnovu školovanja ia stručnog usavršavanja, boravi 432 stranca - 404 iz afroazijskih; 24 iz IE i 4 iz zapadnih zemalja. Mahom su koncentrisani u Novom Sadu, Vršcu i Subotici.

Sa bezbednosnog aspekta najinteresantnija je grupacija stranaca iz afroazijskih zemalja. Od ukupnog broja, najviše je Palestinaca (72), a zatim Nigerijaca (53), Libijaca (43), Iračana (28) i Jordanaca (23). Od toga, 309 je studenata, 16 specijalizanata, a 79 su učenici škole civilnog vazduhoplovstva u Pilotskom centru JAT-a u Vršcu (Libija 40, Gvineja 20, Angola 17, Palestinaca 2). Boravak i školovanje učenika u školi civilnog vazduhoplovstva u Vršcu regulisani su međudržavnim sporazumima, tako da troškove njihovog školovanja snose vlade dotičnih zemalja. Za razliku od učenika, 96 studenata su stipendisti naše vlade, dok se ostali, na školovanju u SAPV, nalaze u privatnom aranžmanu ili su stipendisti svojih zemalja.

Studenti i učenici iz AA zemalja, koji se nalaze na školovanju u SAPV, organizovani su u sekcije pojedinih unija i udruženja, po ugledu na one koje postoje u njihovim zemljama. Tako, u Pokrajini deluju sekcije Generalne unije palestinskih studenata (GUPS); Generalne unije jordanskih studenata (GUJS); zatim, sekcije Udruženja studenata iz Iraka, Sirije, Angole i Etiopije; Udruženje afričkih studenata, koje obuhvata studente iz ostalih afričkih zemalja i Udruženje arapskih studenata - naserista, čiji su članoci studenti iz arapskih zemalja koji ne pripadaju ni jednoj od navedenih organizacija, a prihvataju platformu bivšeg egipatskog predsednika Gamal Abdel Nasera. Ustanovljeno je da u redovima stranih studenata ima pripadnika i pristalica „Al Fataha”, „Al Saike”, „Narodnog fronta za oslobodjenje Palestine” i „Muslimanske braće”, koji deluju u okviru posebnih ćelija i grupa. Među njima ima i onih koji odobravaju diverzantprošli kroz vojno-političku i komandosku obuku u arapskim zemljama (pretežno u Libanu, Siriji i Libiji).

U novije vreme bilo je i diverzantsko-terorističke aktivnosti gradjana afro-azijskih zemalja u našoj zemlji. Tako je 22. aprila 1980. godine bačena eksplozivna naprava na automobil PLO u Beogradu čiji je cilj bio likvidacija Abu Ijada, šefa službe bezbednosti PLO-a, koji je tada bio u zvaničnoj poseti Jugoslaviji. Dana 29. aprila ove godine, ispod zadnjeg sedišta automobila ambasadora Iraka u Beogradu, otkrivena je plastična eksplozivna naprava velike razorne moći. Dana 10. juna ove godine, eksplodirala je bomba koja je bila podmetnuta ispod automobila vojnog izaslanstva Iraka u Beogradu.

Odgovornost za akciju od 22. aprila 1980. godine, preuzela je na sebe organizacija Abu Nidala, a za akciju izvršenu 10. juna ove godine „Islamska organizacija u Iraku”. Služba nije do sada utvrdila da među stranim studentima u Vojvodini ima pripadnika navedenih terorističkih organizacija. I pored toga, preduzimaju se intenzivne mere na identifikaciji eventualnih pripadnika i simpatizera svih organizacija koje u svom programu zagovaraju terorizam, u cilju blagovremenog otkrivanja i sprečavanja izvođenja terorističkih akcija na našoj teritoriji.

Udruženja studenata iz AA zemalja bave se i propagandno-subverzivnom delatnošću protiv svojih i trećih zemalja. Ova aktivnost se odvija kroz održavanje sastanaka, na kojima se redovno osudjuje politika pojedinih arapskih i vodećih blokovskih zemalja, organizovanje protestnih skupova, demonstracija, ilegalno rasturanje letaka, pamfleta, proglaša i drugog propagandnog materijala, is slično.

Utvrđeno je i prisustvo obaveštajne komponente u ovoj kategoriji stranih gradjana. Naime, obaveštajne službe matičnih zemalja, pre svega, Jordana, Iraka, Libije, Sirije i Palestinske oslobodilačke organizacije (PLO), kontinuirano rade na stvaranju svoje agenture u ovoj sredini. Glavni im je cilj infiltriranje u članstvo političkih organizacija koje u njihovim zemljama čine legalnu ili ilegalnu opoziciju. Istovremeno, ova kategorija predmet je nasrtaja obaveštajnih službi IE i zapadnih zemalja, kao i Izraela.

Nismo registrovali organizovano neprijateljsko ispoljavanje ni jedne od ovih organizacija prema našoj zemlji. Međutim, pojedini članovi ovih udruženja povremeno izražavaju svoje neslaganje sa nekim aspektima naše spoljne i unutrašnje politike, ali se to ne može dovesti u vezu sa ukupnom usmerenošću udruženja kojima pripadaju.

Medju studentima iz IE zemalja na teritoriji Pokrajine najviše ima državljana NR Madjarske (9), a zatim ČSSR (5) i DDR i Poljske (po 1). U Novom Sadu, na specijalizaciji se nalazi i 9 državljana NR Kine. Ujedno, medju studentima iz zapadnih zemalja dvojica su iz SR Nemačke, a po 1 iz Belgije i Danske. Prema saznanjima Službe, ova lica su u kontaktu sa svojim diplomatskim predstavništvima u Beogradu.

STRANI STRUČNJACI

U SAP Vojvodini boravi i 405 stranih stručnjaka, od kojih iz IE 238 i 167 iz zapadnih i AA zemalja.

Medju stručnjacima iz istočnoevropskih zemalja najviše ih je iz NR Madjarske (120), zatim iz SSR-a (37), ČSSR (23), SR Rumunije (22), Bugarske (20) i ostalih (16).

Iz Zapadnih zemalja najviše ih je iz SR Nemačke (78), Austrije (22), Velike Britanije (21), Italije (15) i ostalih (31). Služba raspolaže pouzdanim podacima da se pojedina od ovih lica bave obaveštajnom i propagandno-subverzivnom aktivnošću.

Na obaveštajnom planu stručnjaci IE zemalja angažovani su na pribavljanju saznanja o proizvodnim kapacitetima, kadrovima, organizacionoj i proizvodnoj strukturi, planovima i perspektivama razvoja, tehničkim i tehnološkim karakteristikama najvažnijih proizvoda; zatim za naše ekonomske odnose sa zemljama Zapada, sa akcetom na obim saradnje i konkretne poslovne aranžmane naših Ro sa firmama iz tih zemalja; o tehnologiji - patentima do kojih naše radne organizacije dolaze u saradnji sa firmama iz zemalja Zapada i sl. Posebnu oblast interesovanja predstavlja sistem ONO i DSZ, njegova organizacija i funkcionisanje.

Medju stručnjacima iz zapadnih zemalja, na ovom planu, ističu se predstavnici SAD, koji intenzivno prikupljaju podatke o političkim i ekonomskim prilikama u našoj zemlji i odnosima Jugoslavije sa IE zemljama. Posebno izučavaju samoupravne procese i tokove u našim radnim organizacijama i ulogu državnih organa (kada država preuzima određene mere u privredi zemlje, kako su radnici obavješteni o privrednim kretanjima i planovima razvoja, itd.). Permanentno pokazuju interesovanje za naše veće radne organizacije („Agrocoop” Novi Sad, LŽT Kikinda, „Servo Mihalj” Zrenjanin i dr.) sa akcentom na njihovu poslovnost sa inostranim firmama, organizaciono ustrojstvo i funkcionisanje samoupravljanja. U novije vreme posebna oblast interesovanja stručnjaka, kako zapadnih tako i IE zemalja, predstavljaju i objekti petrohemije.

Za pribavljanje obaveštajnih podataka strani stručnjaci obično koriste kontakte sa našim građanima zaposlenim na bezbednosno osetljivim radnim mestima, zatim opserviranje, a raspolažemo i podacima o pokušajima klasičnog angažovanja nudjenjem novca za izvršenje traženih zadataka (karakteristično za stručnjake SSSR-a i Bugarske).

U svom propagandno-subverzivnom radu, stručnjaci IE zemalja (od januara 1981. registrovani istupi 13 lica: 8 iz SSSR-a i 5 iz NR Bugarske), napadaju naš samoupravni socijalistički sistem u celini, posebno samoupravne odnose i rad pojedinih samoupravnih organa u radnim organizacijama. Samoupravljanje nastoje da prikažu kao neefikasan i anarhičan sistem odnosa koji otežava uspešno odvijanje poslovne saradnje sa inostranstvom. Kroz kontakte sa našim građanima sa blokovskih pozicija plasiraju stavove o aktuelnim političkim događajima, veličaju moć Sovjetskog saveza i dr. U svetlu najnovijih događaja, stručnjaci zapadnih zemalja preneglašavaju ekonomske teškoće u našoj zemlji, izražavaju sumnju u sposobnost kolektivnog rukovodstva da se prevaziđu poteškoće i ističu potrebu tešnjeg povezivanja sa Zapadom. Pri tom naglašavaju navodno narastanje medjunacionalnih sukoba u Jugoslaviji i ocenjuju da događaji u SAP Kosovo još više otežavaju inače složenu situaciju u našoj zemlji.

Ukupna aktivnost stručnjaka IE i zapadnih zemalja u uskoj je vezi sa delovanjem ekonomskih predstavništava tih zemalja u Jugoslaviji, sa kojima su u stalnom kontaktu. Za stručnjake SSSR-a i NR Bugarske karakteristično je da redovno održavaju partijske

sastanke kojima prisustvuju i predstavnici njihovih ambasada. Ti sastanci, uglavnom, imaju informativni i instruktivni karakter. Medjutim, registrovani su i slučajevi kada se na istim, od strane pojedinaca, sa omalovažavanjem i ironijom govorilo o dostignućima u našoj zemlji, pre svega o samoupravnim socijalističkim odnosima i kolektivnom rukovodjenju.

AKREDITOVANI PREDSTAVNICI

Boravak DKT predstavnika, novinara i dopisnika pojedinih stranih RTV centara, sa bezbednosnog aspekta, takodje je interesantan. U 1980. godini evidentirano je 5.786 poseta DKT predstavnika (IE - 4.340; zapadne zemlje - 1.446), a za prvih 9 meseci ove godine 3.198 (2.256 IE i 942 zapadnih zemalja). Ovako znatno povećano prisustvo ovih lica u Pokrajini, može se dovesti u vezu sa aktuelnim događajima kod nas i svetu.

Koristeći legalne boravke u radnim organizacijama i institucijama ili tranzitirajući preko naše teritorije, ova lica vrše izvidjanja određenih rejona, objekata od značaja za ONO, putnih pravaca i aktivnosti naših organa obezbedjenja, zatim jedinica JNA i TO. Na tom planu, vojni predstavnici najčešće obilaze prigranično područje i mesta u kojima se nalaze značajni vojni i privredni objekti. Njihovi dolasci često se podudaraju sa vremenom i mestom održavanja vojnih vežbi (u dva slučaja prošle godine vojni predstavnici iz IE zemalja udaljeni su sa terena na kojem su se održavale vojne vežbe). Utvrđena je i njihova klasična obaveštajna delatnost, kako prema našoj zemlji tako i prema stranim, pre svega susednim zemljama.

Na obaveštajnom planu, DK predstavnici nastoje da medju našim građanima stvore trajna uporišta radi prikupljanja podataka o medjunacionalnim i medju-republičkim odnosima, položaju pripadnika narodnosti u SAPV, raspoloženju, mišljenjima i stavovima naših građana u vezi aktuelnih događaja kod nas i u svetu, i dr. Istovremeno, na propagandno-subverzivnom planu šire nepoverenje u naš društveno-politički sistem, plasiraju dezinformacije i špekulacije o našoj zemlji, omalovažavaju našu ulogu u pokretu nesvrstanih, itd.

Indikativno je i ponašanje stranih novinara koji su u toku prošle i ove godine, a naročito u vreme održavanja SPENS-a i VII zasedanja Svetskog saveta o hrani, u znatno većem broju posetili teritoriju Pokrajine. Boravili su u više radnih organizacija i institucija i tom prilikom pokazali zapaženo interesovanje za funkcionisanja ONO i DSZ u radnim kolektivima; broju radnika uključenih u TO i učestalost i vreme trajanja kao i mesta izvodjenja voj - nih vežbi. U vezi sa aktuelnom društveno-političkom i bezbednosnom situacijom, pokazali su širi interes za raspoloženje i spremnost naših građana da brane zemlju od eventualnog agresora i slično. Njihova interesovanja su bila usmerena na program stabilizacionih mera, funkcionisanje sistema kolektivnog rukovodjenja, kao i druga pitanja od ekonomskog i društveno-političkog značaja za našu zemlju. Zapaženo je i njihovo interesovanje za tretman publicističke i izdavačke delatnosti na jezicima narodnosti, u čemu se posebno ističu novinari iz NR Madjarske.

FOLKSDOJČERI

Posete folksdojčera SAP Vojvodini poprimile su, ranijih godina, oblik organizovanih grupnih dolazaka. Tako je 1975. godine, Pokrajinu posetilo ukupno 3.400 folksdojčera, 1976. - 4.200; 1977. - 5.000; 1978. - preko 7.000, od čega, u najvećoj meri, u okviru organizovanih grupa. Prilikom boravaka u Pokrajini pojedinci su i neprijateljski istupali, širili antijugoslovensku propagandu, veličali „prednosti” zapadnog načina života i standarda, omalovažavali naše društveno-političko uređenje i dostignuća na unutrašnjem i spoljno-političkom planu, vredjali nacionalna osećanja naših građana i slično. Zbog takvog ponašanja, u periodu 1977/78. godine, kažnjeno je 19 folksdojčera. Takodje, registrovani su i slučajevi njihove obaveštajno-informativne i opservatorsko-izvidjačke delatnosti.

Imajući u vidu njihovo neprijateljsko delovanje iz udruženja i preko glasila, kao i prilikom poseta SAP Vojvodini, društveno-politička rukovodstva Pokrajine ocenila su njihove sve masovnije grupne posete, sa političko-bezbednosnog aspekta, nepoželjnim i zauzeli stav da se takve posete onemoguće. Postupajući po ovom stavu, merama Službe, od početka 1979. godine sprečen je dolazak 3.500 iz SAD i preko 900 folksdojčera iz SRN i Austrije, organizovanih u 18 grupa, a otkazan je i boravak 320 folksdojčera, organizovanih u 7 grupa. I pored ovakvih mera, folksdojčeri nastoje da nastave sa organizovanim posetama Pokrajini.

U novije vreme folksdojčeri nastoje da stvore jedinstvenu organizaciju svih podunavskih švaba i da je podmlade; ostvaruju bezbednosno interesantne kontakte sa pripadnicima ustaške fašističke emigracije; nastoje da se infiltriraju u odnose saradnje između pojedinih gradova SR Nemačke sa gradovima iz naše zemlje; kao i u klubove naših građana i njihove sportske organizacije u inostranstvu. Na taj način žele da obezbede mogućnost za dalje grupne posete SAP Vojvodini.

Otkazivanjem grupnih poseta folksdojčera povećao se broj njihovih pojedinačnih privatnih dolazaka na teritoriju Pokrajine. Tako je u 1979. godini, SAP Vojvodinu posetilo oko 3.200; 1980. - 3.281, a za 9 meseci ove godine, boravak na teritoriji Pokrajine prijavilo je 3.462 folksdojčera. U ovom periodu, Služba nije došla do podataka o neprijateljskoj aktivnosti ovih lica na našoj teritoriji.

PRIPADNICI STRANIH ARMIIJA I POLICIJA

Sa bezbednosnog aspekta indikativno je i brojno prisustvo pripadnika stranih armija i policija koji su, po raznim osnovama (posete rodbini i prijateljima, turizam, malogranični promet i dr.), tokom prošle i ove godine, u povećanom broju boravili u Pokrajini. Tako je od januara 1979. do sada, na teritoriji Pokrajine registrovano prisustvo (boravak i tranzit) 1.230 pripadnika armija i policija iz IE zemalja (najviše iz NR Madjarske a redje iz SR Rumunije, ČSSR, Poljske i Bugarske) i 35 iz zapadnih zemalja (uglavnom iz SAD, SR Nemačke, Austrije i Italije). Karakteristično je da su njihove posete češće u vreme interesantnijih zbivanja u našoj zemlji i svetu.

Tako, samo u toku aprila i maja 1981. godine, dakle u vreme dogadjaja na Kosovu, na teritoriji Pokrajine boravilo je preko 70 pripadnika madjarske armije i organa bezbednosti. U kontaktima sa našim gradjanima ova lica ispoljavaju interesovanja za ponašanje pripadnika madjarske narodnosti u odnosu na dogadjaje u SAP Kosovo i plasiraju tezu da će do sličnih dogadjaja doći i u drugim našim republikama i SAP Vojvodini.

STRANCI U RAZNIM OBLICIMA SARADNJE

Po osnovu naučne, prosvetno-kulturne i ekonomske saradnje sa radnim organizacijama i institucijama u SAPV, na teritoriji Pokrajine boravi veći broj stranih državljana. Tako su samo za prvih 9 meseci ove godine, na teritoriji SAP Vojvodine boravak prijavila 493 lica, koja su u Pokrajinu došla po osnovu poslovnih kontakata. Medju njima, sa stanovišta bezbednosti, interesantan je boravak 11 lektora na Univerzitetu u Novom Sadu (iz zapadnih zemalja 6 - Velike Britanije, SAD, SRN, Italije, Francesku i Finske po 1, a iz IE zemalja 5 - SSSR 2, Poljska, ČSSR i DDR po 1).

Ova lica su u vezi sa DK predstavnicima svojih zemalja, i kroz kontakte sa našim državljanima, nastojala da dodju do obaveštajno interesantnih podataka. Ima pojava i njihovog propagandno-subverzivnog delovanja.

U skladu sa poznatim političkim stavovima o saradnji gradova, opština, mesnih zajednica, radnih i drugih organizacija iz SAPV sa inostranstvom, ostvaren je određen napredak, ali se još uvek, nad istim, ne ostvaruje organizovan uvid i neophodan društveni uticaj. To dovodi do uspostavljanja neorganizovanih oblika saradnje kao i poseta koje se odvijaju mimo utvrdjenih pravila ponašanja i često smo medju članovima zvaničnih delegacija identifikovali i veći broj pripadnika organa bezbednosti i armija, kao i drugih obaveštajno interesantnih lica.

Sa stanovišta bezbednosti, interesantno je i brojno prisustvo italijanskih lovaca u SAPV. Godišnje u Pokrajini boravi oko 12.000 lovaca, od čega preko 50% u prigraničnom području. Medju njima identifikovan je i određen broj pripadnika italijanske armije i policije. Oni koriste lov za legalan dolazak u SAPV u cilju izvidjanja određenih regiona, pravaca objekata i vodenih tokova. Sem toga, stvaraju brojne indikativne veze koje nastoje da trajnije održavaju. Još uvek ima slučajeva dolazaka italijanskih lovaca na našu teritoriju u privatnom aranžmanu, što znatno otežava njihovu kontrolu.

Veliki broj stranaca, kako iz IE tako i sa Zapada, boravi u SAPV radi posete rođjacima i poznanicima. Zapaženo je da u redovima ovih gradjana ima pripadnika raznih bezbednosnih struktura dotičnih zemalja i da prilikom boravka na našoj teritoriji pokazuju interesovanja obaveštajnog karaktera. Medju licima sa Zapada karakteristično je ponašanje pripadnika madjarske i rumunske političke emigracije koji, za vreme boravka u SAPV, ostvaruju bezbednosno interesantne kontakte sa državljanima ovih zemalja. U nekoliko slučajeva registrovali smo i pojavu kupovine nekretnina u prigraničnom području sa namerom da se tu nastne.

Tokom 1980. i početkom ove godine na teritoriji Pokrajine zapaženo je i povećano prisustvo estradnih umetnika iz IE zemalja, naročito iz NR Madjarske. Organizacija njihovog dolaska odvija se uglavnom preko privatnih ugostitelja. Po dolasku u zemlju uspostavljaju kontakte sa ambasadama svojih zemalja i po njihovim instrukcijama ostvaruju brojne veze sa našim građanima iz različitih struktura, uglavnom u prigraničnom području. Ti kontakti često su korišćeni za prikupljanje bezbednosno interesantnih saznanja. Istovremeno, pojedinci su i propagandno-subverzivno delovali. Zbog toga je nekolicini madjarskih i bugarskih estradnih umetnika, krajem prošle i početkom ove godine otkazan boravak u našoj zemlji.

KORDONOPRESTUPNICI

Pojava bekstava gradjana IE zemalja preko teritorije SAP Vojvodine na Zapad, poslednjih godina, posebno je izražena. U periodu od 1. januara 1975. do 31. decembra 1980. godine na teritoriji Pokrajine registrovano je 2.770 gradjana ovih zemalja i to: iz Rumunije - 2.706, NR Madjarske - 32, Bugarske - 12, Nemačke - 15, ČSSR - 2 i NR Poliske - 3. Karakterističan je nagli porast broja bekstava u 1979. (1.047) i 1980. (1.102) i za 9 meseci ove godine (968) kordonoprestupnika.

Raspoložemo podacima o postojanju organizovanih kanala na rumunskoj teritoriji, preko kojih se rumunski gradjani ilegalno prebacuju u našu zemlju. Kao organizatori javljaju se rumunski gradjani iz prigraničnog područja prema SFRJ. Ima i saznanja da se kao organizatori ovih bekstava pojavljuju i pojedini gradjani iz nekih zapadnih zemalja. Naime, 1979. godine otkrivena su 4 lica (1 državljanin Italije, 1 SRN, 1 SAD, i 1 bivši rumunski gradjanin, koji je ranije pobegao na Zapad), koja su organizovala grupe gradjana u SR Rumuniji u nameri da ih, preko SFRJ prebace na Zapad. Svi su osudjeni u krivičnom postupku i izrečena im je zaštitna mera proterivanja iz SFRJ.

Ambasada SR Nemačke u Beogradu takodje ima učešća u prebacivanju rumunskih gradjana u SR Nemačku. Rumunski gradjani nemačke narodnosti koji ilegalno ili legalnim putem uspevaju da dodju do ove Ambasade, po pravilu dobijaju uredna dokumenta, za iseljenje u SR Nemačku.

Raspoložemo i saznanjima koja nedvosmisleno ukazuju na prisustvo obaveštajnih službi istočnih i zapadnih zemalja medju licima koja se, preko naše teritorije, ilegalno prebacuju sa Istoka na Zapad. Medju kordonoprestupnicima iz SR Rumunije, u 1979. i 1980. godini, identifikovali smo 19 lica koja su bila u vezi sa rumunskim orga nima bezbednosti. Iz njihovih izjava se vidi da su, pored ostalog, usmeravani i na otkrivanje, na našoj teritoriji, kanala kojima se rumunski gradjani ilegalno prebacuju na Zapad ali ni u jednom slučaju nismo utvrdili da su imali druge obaveštajne zadatke prema našoj zemlji, Istovremeno, registrovali smo 24 slučaja ilegalnog prelaženja sa Zapada u SR Rumuniju. Iz izjava 9 lica iz ove kategorije, vidi se da su, u vreme boravka na Zapadu, izvršavala zadatke rumunske službe bezbednosti.

STRANCI NA IZDRŽAVANJU KAZNI

Strani državljani koji se nalaze na izdržavanju kazne zatvora predstavljaju specifičnu kategoriju stranaca koji borave na teritoriji Pokrajine. Sporazumom između izvršnih veća socijalističkih republika i pokrajina stranci koji su u Jugoslaviji osuđeni na kaznu zatvora preko mesec dana, kaznu izdržavaju u KPD Sremska Mitrovica.

Trenutno u KPD Sremska Mitrovica kaznu zatvora izdržava 111 osuđenika - stranih državljana: Turska 46, SR Nemačka 13, Iran 8, Sirija 8, Gana 5, Austrija 3, itd. Uglavnom, radi se o licima koja su osuđena na kaznu zatvora zbog počinjenih krivičnih dela ugrožavanja saobraćaja ili stavljanja u promet opojnih droga.

Akreditovani predstavnici dosta često, grupno i pojedinačno posećuju KP dom u Sremskoj Mitrovici. Pored rada na statusnim i drugim pravnim pitanjima osuđenih lica, ove posete koriste i za razmenu mišljenja, stavova o pitanjima od bezbednosnog značaja i aktuelnim događajima kod nas i u svetu.

MERE ORGANA UNUTRAŠNJIH POSLOVA

Postupajući po Zakonu o kontroli kretanja i boravka stranaca u SFRJ, organi unutrašnjih poslova u SAP Vojvodini ostvaruju uvid u prisustvo, kretanje i aktivnost stranih državljana koji po raznim osnovama borave u Pokrajini.

Oni to vrše na 14 graničnih prelaza za međunarodni saobraćaj, zatim primenom utvrđenog režima kretanja i boravka u graničnom pojasu, na graničnim prelazima i u dubinskom obezbeđenju granice. Samo u prigraničnom području bezbednosne poslove i zadatke ostvaruje 5 medjuopštinskih sekretarijata za unutrašnje poslove, 10 odeljenja za unutrašnje poslove, 25 stanica milicije i 23 njihova odeljenja. Poslove kontrole prelaska državne granice na međunarodnim prelazima neposredno vrši Pokrajinski sekretarijat za unutrašnje poslove. Bezbednosnu problematiku stranih državljana prate is preduzimaju mere svi MSUP-ovi, OUP-i, stanice milicije i odeljenja Službe državne bezbednosti.

U svom delokrugu organi unutrašnjih poslova preduzimaju mere akcionog karaktera u pravcu adekvatnijeg operativnog i preventivnog postavljanja prema stranim državljanima. Metodima i sredstvima službe državne bezbednosti sada je zahvaćeno 95 stranih državljana (IE zemelje 60, zapadne zemlje 32 i ostale zemlje 3), zbog propagandno-subverzivne, obaveštajne ili drugih oblika neprijateljske delatnosti. Od toga, 27 stranaca je iz mešovitih brakova, 8 su strani stručnjaci, 4 lektori na Univerzitetu, 3 studenta i 50 stranaca koji povremeno dolaze na područje Pokrajine, dok su ostali pripadnici drugih kategorija.

Ukupan sistem društvene samozaštite, kako u prigraničnom području tako i po dubini teritorije, poslednjih godina vidno je unapređen. Sve je aktivniji odnos građana prema zaštiti granice, tako da je od prekb 90% stranaca - kordonoprestupnika, otkrivenih i uhvaćenih u prigraničnom području, oko 50% otkriveno na prijave građana. Poboljšana je prijavno-odjavna služba i normativno su regulisani odnosi u radnim

organizacijama koje posećuju stranci kao i režim i kretanje stranaca u organizacijama, a posebno u objektima od značaja za ONO. Strancima na privremenom radu i boravku (stručnjaci, lektori i dr.) subjekti društvene samozaštite posvećuju veću pažnju i suprotstavljaju se pokušajima indoktrinacije, odnosno inofmativno-propagandnoj i drugim štetnim aktivnostima.

U toku 1979, 1980. i prvog polugodišta 1981. godine, protiv stranih državljana organi unutrašnjih polova podneli su 137 krivičnih prijava i 3.424 zahteva za pokretanje prekršajnih postupaka. Prijave se pretežno odnose na: ilegalan boravak, ugrožavanje bezbednosti saobraćaja, neprijavlivanje i prekoračenje boravka u zemlji, drsko ponašanje, nedozvoljenu trgovinu, neprijateljske javne istupe i slično. Ujedno, u ovom periodu, zbog ugrožavanja bezbednosti saobraćaja mandatno je kažnjen 44.381 strani državljanin, a 431 strancu, zbog nedozvoljenih aktivnosti, otkazan je boravak sa zabranom ulaska u našu zemlju na određeni vremenski period.

STRANCI U EVENTUALNOJ KRIZNOJ SITUACIJI

Prisustvo navedenih kategorija i broja stranaca u Pokrajini, objektivno pruža mogućnost obaveštajnim službama stranih, pre svega blokovskih zemalja da ih koriste na planu neprijateljskog, antisocijalističkog ili antisamoupravnog delovanja protiv naše zemlje. Aktivnost ovih stranaca naročito bi došla do izražaja u uslovima usložavanja bezbednosne situacije u zemlji, a posebno u uslovima eventualne krizne situacije. Neosporno je pri tom da bi se neprijateljska delatnost stranaca, u takvim uslovima, odvijala u tesnoj sprezi sa snagama unutrašnjeg neprijatelja i neprijateljskom političkom emigracijom. Sa tog stanovišta, najznačajnije su kategorije stranaca na dužem privremenom boravku i stalno nastanjeni stranci.

U skladu sa blokovskim interesima i zavisno od pravaca eskaliranja eventualne krizne situacije, može se očekivati aktivnost stranaca kroz sledeće forme:

- obaveštajno-izvidjačka aktivnost na praćenju ukupnog stanja, raspoređenja stanovništva, ponašanja i aktivnosti svih organizovanih socijalističkih snaga našeg društva;
- pojačano psihološko, propagandno i subverzivno delovanje, sa ciljem diskreditovanja našeg društveno-političkog sistema, stvaranja nepoverenja u sposobnost političkog rukovodstva i u mere koje se preduzimaju radi otklanjanja i eliminisanja krizne situacije;
- stvaranje oslonca i baza za prihvatanje pripadnika stranih obaveštajnih službi, organa bezbednosti, njihove agenture, a u određenoj situaciji i snaga specijalnog rata.

Forme neprijateljskog delovanja stranaca opredeljujuće obaveštajni centri blokovskih zemalja, zavisno od stratejskih političkih ciljeva vlada svojih zemalja.

*

Imajući u vidu veliku komunikativnost stranih državljana nastanjenih na našoj teritoriji, njihova česta putovanja u matične zemlje i stalne kontakte sa diplomatskim predstavnicima tih zemalja, zatim njihovu nastanjenost praktično na čitavoj teritoriji naše zemlje, kao i iznete podatke o njihovoj zaposlenosti, praktično u svim oblastima društvenog života, možemo konstatovati da postoje dosta široke mogućnosti za njihovo propagandno-subverzivno i obavestajno delovanje i da oni, u tom pogledu mogu da posluže kao dosta širok oslonac za kontinuirane nastupe stranih obavestajnih službi prema našoj teritoriji i gradjanima.

U cilju otkrivanja, praćenja i onemogućavanja neprijateljske delatnosti stranaca, neophodno je: najdoslednije izvršavati sve utvrdjene poslove i zadatke, a naročito:

- preduzimati organizovane mere u pogledu razvijanja svesti, budnosti i ukupne bezbednosne kulture gradjana i radnih ljudi, putem redovnog informisanja, predavanja, instruktivnih razgovora i drugih oblika delatnosti. U tom smislu, organizacije SKV, SSRN, komiteti za ONO i DSZ, organi i službe bezbednosti moraju posvećivati stalnu pažnju i pružati stručnu pomoć osnovnim organizacijama udruženog rada i mesnim zajednicama, a naročito subjektima društvene samozaštite, na planu stalnog procenjivanja bezbednosne situacije i dogradnje i funkcionisanja sistema mera društvene samozaštite u odnosu na strance i njihovo delovanje. S tim u vezi, sa nosiocima društvene samozaštite u organizacijama i ustanovama koje dolaze u dodir sa strancima, ostvariti što češće instruktivne dogovore kako bi se kod njih dalje izgradjivao pravi bezbednosni odnos prema problemu boravka stranaca na našoj teritoriji;
- širim angažovanjem stručnih organa (OUP, ONO i TO) i samozaštitnih subjekata, ostvariti što potpuniju kontrolu i zaštitu državne granice, prigraničnog područja i međunarodnih plovnih puteva, a na graničnim prelazima vršiti punu kontrolu lica, prtljaga i prevoznih sredstava, radi otkrivanja i sprečavanja ilegalnog unošenja oružja, municije, eksploziva, propagandnog materijala i sl.;
- u saradnji sa graničnim jedinicama JNA, carinom, komitetima za ONO i DSZ i drugim subjektima društvene samozaštite, stalno jačati kontrolu kretanja i aktivnosti stranaca u pograničnom području, posebno DKT predstavnika, pripadnika stranih novinara, stručnjaka i dr. U pogledu kretanja i boravka stranaca obezbediti striktno poštovanje važećih propisa;
- prema svim eksponiranim strancima preduzimati efikasne represivne mere uključujući, po potrebi, i udaljenje iz zemlje ili zabranu boravka odredjenih kategorija stranaca u Pokrajini;
- pojačati mere fizičkog obezbedjenja i operativne mere na zaštiti objekata od interesa za ONO;
- dalje unapredjivati sadejstvo SDB i SJB i, s tim u vezi, intenzivirati operativno-istraživački rad na sektorskom i teritorijalnom principu, radi otkrivanja i identifikovanja

nosilaca obaveštajnog, propagandno-subverzivnog ili drugog neprijateljskog delovanja, medju ovim kategorijama lica. U tom smislu, pojačati mere i na planu dokumentovanja njihove neprijateljske aktivnosti, radi p

U oblasti saradnje gradova, mesta, OUR-a, kulturnih i sportskih društava, neophodno je prevazići neaktivnost u radu opštinskih tela, u cilju ostvarivanja potpunijeg društvenog uticaja u ovoj oblasti:

- u cilju što potpunijeg praćenja, sagledavanja i analiziranja bezbednosno-iterasantnih pojava iz ove oblasti, ostvariti čvršću saradnju i sa Komitetom za odnose sa inostranstvom i Pokrajinskim sekretarijatom za ekonomske odnose sa insotranstvom.

PREDSEDNIŠTVO SAP VOJVODINE

Strogo pov.broj: 01-95/81

10. novembra 1981. godine

NOVI SAD

PREDSEDNIŠTVU SFR JUGOSLAVIJE

BEOGRAD

Dostavljamo vam zaključke Predsedništva SAP Vojvodine o kretanju i boravku stranaca sa stanovišta bezbednosti, radi informisanja. Takodje dostavljamo i materijal koji je za sednicu Predsedništva pripremio Pokrajinski sekretarijat za unutrašnje poslove.

SEKRETAR

Milivoj Vujadinović

Prilog: 188 + Rukopis (nečitko)

+ Rukopis (nečitko)

STROGO POVERLJIVO

188 Rukopis koju ne mogu pročitati.

Predsedništvo Socijalističke Autonomne Pokrajine Vojvodine, na sednici od 8, oktobra 1981. godine, razmatralo je neka pitanja kretanja i boravka stranaca sa stanovišta bezbednosti. Materijal o ovoj temi pripremio je Pokrajinski sekretarijat za unutrašnje poslove.

Povodom razmatranja ovih pitanja Predsedništvo je ocenilo stanje u ovoj oblasti i donelo sledeće

ZAKLJUČKE

1. U Socijalističkoj Autonomnoj Pokrajini Vojvodini boravi ili je posećuje veliki broj stranaca po raznim osnovama (turizam, poslovni kontakti, kulturna, prosvetna, naučna, sportska i druga saradnja i dr.), čemu doprinosi otvorenost naših granica i sve šire uključivanje naše zemlje pa i Pokrajine u međunarodnu podelu rada. Sve je to uslovljeno i povećanim interesovanjem stranaca za našu zemlju i njen samoupravni društveno-politički sistem. Tome, svakako, doprinosi i geografski položaj Pokrajine.

Većina stranaca se, po oceni Predsedništva, korektno ponaša za vreme boravka u Pokrajini, pridržava se propisa i odluka državnih organa zasnovanih na Ustavu i zakonima SRFJ i pozitivno se izražava o našoj zemlji, političkim slobodama, nacionalnoj ravnopravnosti i drugim vrednostima samoupravnog socijalizma. Medjutim, pojedinci se ne ponašaju tako jer javno omalovažavaju naš sistem, propagiraju nama tuđa shvatanja sa namerom da izazovu nepoverenje naših građana ili se bave nedozvoljenim radnjama i na taj način zloupotrebljavaju gostoprimstvo.

Predsedništvo je ocenilo da je ova problematika sa bezbednosnog aspekta složena i da naše društvo treba da pojača budnost i da se bolje organizuje kako bi se pojedini stranci onemogućili u svom neprijateljskom delovanju. Posebna je pažnja posvećena držanju i ponašanju nekih kategorija stranaca (pripadnici stranih armija i policija, folksdojčeri, akreditovani predstavnici, razni stručnjaci, stalno nastanjeni stranci, stranci na školovanju u našoj zemlji i dr.). Konstatovano je da se od strane ovih kategorija stranaca vrši intenzivna propagandno-subverzivna delatnost, a pojedinci se bave i obaveštajnim radom protiv naše zemlje.

2. U raspravi je ukazano da su pojedine posete raznih kulturno-umetničkih društava, tzv. estradnih umetnika, sportskih društava i dr. iz NR Madjarske, SR Rumunije i ČSSR korišćene i za podsticanje nacionalizma u Pokrajini i to pretežno u mestima nastanjenim življem iz redova narodnosti. Pojedini madjarski državljani, više nego ranije, istupali su i sa iredentističkih pozicija. Ovo je posebno došlo do izražaja posle događaja na Kosovu.

3. Konstatovano je da protivustavnom i neprijateljskom delovanju pojedinih stranaca u SAP Vojvodini pogoduje nedovoljna organizovanost, osposobljenost, budnost i odgovornost pojedinih naših društvenih organizacija, mesnih zajednica i njihovih rukovodstava koji ostvaruju razne oblike međunarodne saradnje, a ispoljavaju se i druge slabosti (privatizacija pojedinih oblika saradnje, naročito u oblasti kulture, prosvete, sporta, lova i dr.).

Ukazano je da sistem društvene samozaštite u ovoj oblasti ne funkcioniše efikasno, mada je u poslednje vreme učinjen izvestan napredak: poboljšana je prijavno-odjavna služba, više je učinjeno na normativnom regulisanju odnosa u organizacijama udruženog rada koje posećuju stranci, unapređen je i režim kretanja stranaca u radnim organizacijama, a posebno na objektima od značaja za opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu. Na osnovu prijave građana u oko 50% slučajeva se otkrivaju koordinoprestupnici na granici strancima na priveremenom radu i boravku u Pokrajini (stručnjaci, lektori i dr.) subjekti društvene samozaštite posvećuju veću pažnju i suprotstavljaju se pokušajima indoktrinacije, odnosno neprijateljskoj i drugoj društveno-štetnoj delatnosti.

Službe državne i javne bezbednosti uspešnije prate, otkrivaju i presecaju subverzivnu, kriminalnu i drugu štetnu delatnost stranaca.

4. Pojedine organizacije udruženog rada, samoupravne organizacije i zajednice primaju strance u radni odnos mimo propisa koji važe, jer ne pribavljaju prethodno odobrenja nadležnih organa. Isto tako ima slučajeva da su stranci raspoređivani na zadatke i poslove koji su od posebnog značaja za opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu. U pojedinim organizacijama kod kojih rade stranci, nisu u samoupravnim opštim aktima utvrđeni zadaci i poslovi koje ne mogu vršiti strani državljani.

S tim u vezi Predsedništvo ukazuje na obavezu i odgovornost svih organa i organizacija za dosledno primenjivanje propisa a naročito Zakona o uslovima za zasnivanje radnog odnosa sa stranim državljanima („Službeni list SFRJ”, br. 11/78) i Zakona o kretanju i boravku stranaca („Službeni list SFRJ”, br. 56/80). Inspekcije rada i drugi nadležni organi treba da izvrše u najkraćem roku proveru da li su strani državljani, koji su zasnovali radni odnos, primljeni na rad saglasno pomenutim zakonima. Protiv odgovornih organa i pojedinaca koji se nisu pridržavali zakona treba preduzimati propisane mere.

Takodje je ukazano da u pojedinim organizacijama još uvek nisu doneti ili nisu uskladjeni sa zakonom samoupravni opšti akti o režimu kretanja i boravka stranaca u tim organizacijama odnosno organima. Nadležni pokrajinski i opštinski organi izvršiće kontrolu sprovođenja odredaba Zakona o kretanju i boravku stranaca kojima se utvrđuje obaveza donošenja pomenutih samoupravnih akata, kao i u pogledu obaveza da o posetama pojedinih kategorija stranaca obaveste nadležne organe (član 4. Zakona o kretanju i boravku stranaca).

5. Predsedništvo ocenjuje da je potrebno pojačati kontrolu kretanja i aktivnosti stranaca, posebno pripadnika stranih oružanih snaga i organa bezbednosti, diplomatsko-konzularnih trgovinskih i drugih predstavnika, stranih novinara, stručnjaka i dr.

Širim angažovanjem nadležnih organa i subjekata opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, treba ostvariti potpuniju kontrolu i zaštitu državne

granice, prigraničnog područja i međunarodnih puteva, a posebnu pažnju posvetiti kontroli na graničnim prelazima.

Služba bezbednosti treba da preduzima još efikasnije preventivne i represivne mere (podnošenje krivičnih ili prekršajnih prijava, udaljenje iz zemlje i dr.) protiv svih onih stranaca koji krše zakonske propise.

6. S obzirom na stalnu prisutnost velikog broja stranaca u Pokrajini i da se pojedinci bave propagandno-subverzivnim i obaveštajnim aktivnostima, Predsedništvo je mišljenja da i polsove u ovoj oblasti treba šire podruštvljavati, u raspravu uključivati sve društvene subjekte i dalje razvijati i unapredjivati sistem opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. Neophodno je da se na organizovan način osposobljavaju subjekti opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, da se kod njih razvija svest, bezbednosna kultura, budnost i odgovornost za vršenje ovih poslova.

U vezi s tim, Predsedništvo smatra da je ostvarivanje ovih zadataka moguće ako se ova pitanja budu češće, šire i konkretnije raspravljala u okviru Socijalističkog saveza radnog naroda Vovjodine, naročito u opštinama, odnosno u mesnim organizacijama, kao i od strane sindikalnih organizacija i organa samoupravljanja u organizacijama udruženog rada. Posebnu ulogu i značaj u procenjivanju bezbednosnog stanja, analiziranju uticaja stranaca na naše građane, predlaganju i preduzimanju neophodnih mera, imaju komiteti za opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu u opštinama, mesnim zajednicama i organizacijama udruženog rada. Takodje na ovom planu imaju svoje obaveze nadležni državni organi, štabovi teritorijalne odbrane, izvršna veća skupština opština i delegatske skupštine.

Izuzetnu odgovornost za predlaganje mera i sprovedjenje utvrdjene politike u ovoj oblasti, kao i pružanje pomoći opštinskim organima i drugim subjektima opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, imaju nadležni pokrajinski sekretarijati odnosno drugi pokrajinski organi.

Zato je potrebno obezbediti veću koordinaciju i sinhronizaciju aktivnosti državnih organa i drugih subjekata opštenarodne odbrane i društvene samozaštite na dolosednom sprovođenju propisa o kretanju i boravku stranaca: prijavno-odjavna služba, striktno poštovanje zakonskih propisa i normativnih akata o kontaktima sa strancima, zaštita tajnih podataka i objekata od opšteg značaja za odbranu i bezbednost zemlje i preduzimanje drugih mera na onemogućavanju i presecanju svih vidova propagandno-subverzivne i obaveštajne delatnosti stranaca.

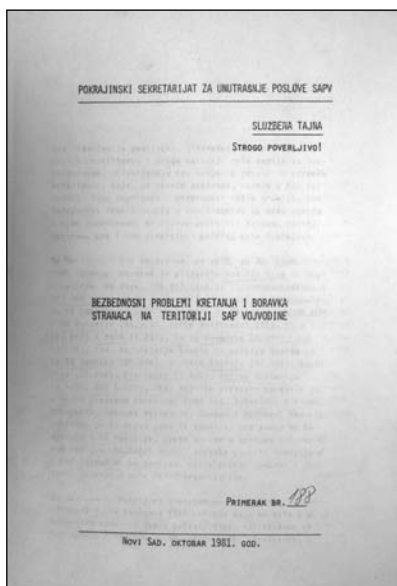
PRESEDNIŠTVO
SOCIJALISTIČKE AUTONOMNE POKRAJINE VOJVODINE

Str. pov. broj: 01–95/81
Novi Sad, 8. oktobra 1981. g.

PRESEDNIK,
Radovan Vlajković

JEGYZETEK

- ¹ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 48, 81–82. sednica, *Specijalni rat protiv SFRJ*, 25. april 1977. 61.
- ² AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 39, 61. sednica, *Nacrt izveštaja o stanju u zemlji 8. oktobar 1976, Zaštita ustavnog poretka*, 19. oktobar 1976. 65–71.
- ³ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 24–1975, 26. sednica, *Neka aktuelna pitanja bezbednosti – izlaganje saveznog sekretara za unutrašnje poslove Franje Herljevića*, 18. mart 1975. 15.
- ⁴ Isto, 14.
- ⁵ AJ, Vrhovni sud Jugoslavije, 212, fasc. 18, *Izveštaj o deformacijama u radu Službe državne bezbednosti*, 22; AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 50, *Informacija o radu Saveznog saveta za zaštitu ustavnog poretka*, 14. jun 1977. 8.
- ⁶ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 63, 111. sednica, 26. februar 1979, drž. tajna, *Informacija o primeni metoda i sredstava rada u radu SDB SSUP-a*. 1–2.
- ⁷ Isto, 1–12.
- ⁸ Isto, 12.
- ⁹ M. Lopušina: *Ubij bližnjeg svog*, I. Beograd, 1997. 346–352., 385. (dalje: M. Lopušina, n. d.)
- ¹⁰ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 63, 111. sednica, 26. februar 1979, drž. tajna, *Informacija o primeni metoda i sredstava rada u radu SDB SSUP-a*. 11.
- ¹¹ Više u Srđan Cvetković: *Između srpa i čekića 2- politička represija u Srbiji 1953–1985*. Beograd, 2012.
- ¹² AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 63, 111. sednica, 26. februar 1979, drž. tajna, *Informacija o primeni metoda i sredstava rada u radu SDB SSUP-a*. 1–12.
- ¹³ O. Đorđević: *Leksikon bezbednosti*. Beograd, 1986; M. Lopušina, n. d.
- ¹⁴ Dragoslav Mihailović navodi kako je UDB-a u vreme Informbiroa angažovala psihijatre da osmisle najefikasniji metod da od optuženih izvuku priznanje. Oni su preporučili da je najefikasnije primeniti torturu nespavanjem i to najmanje deset dana. Prema Mihailoviću, UDB-a je poslala dr A. Pavkoviću i dr Vujiću u inostranstvo da istraže to pitanje i daju svoje mišljenje; D. Mihailović: *Kratka istorija satiranja*. Beograd, 2006. 16–17.p

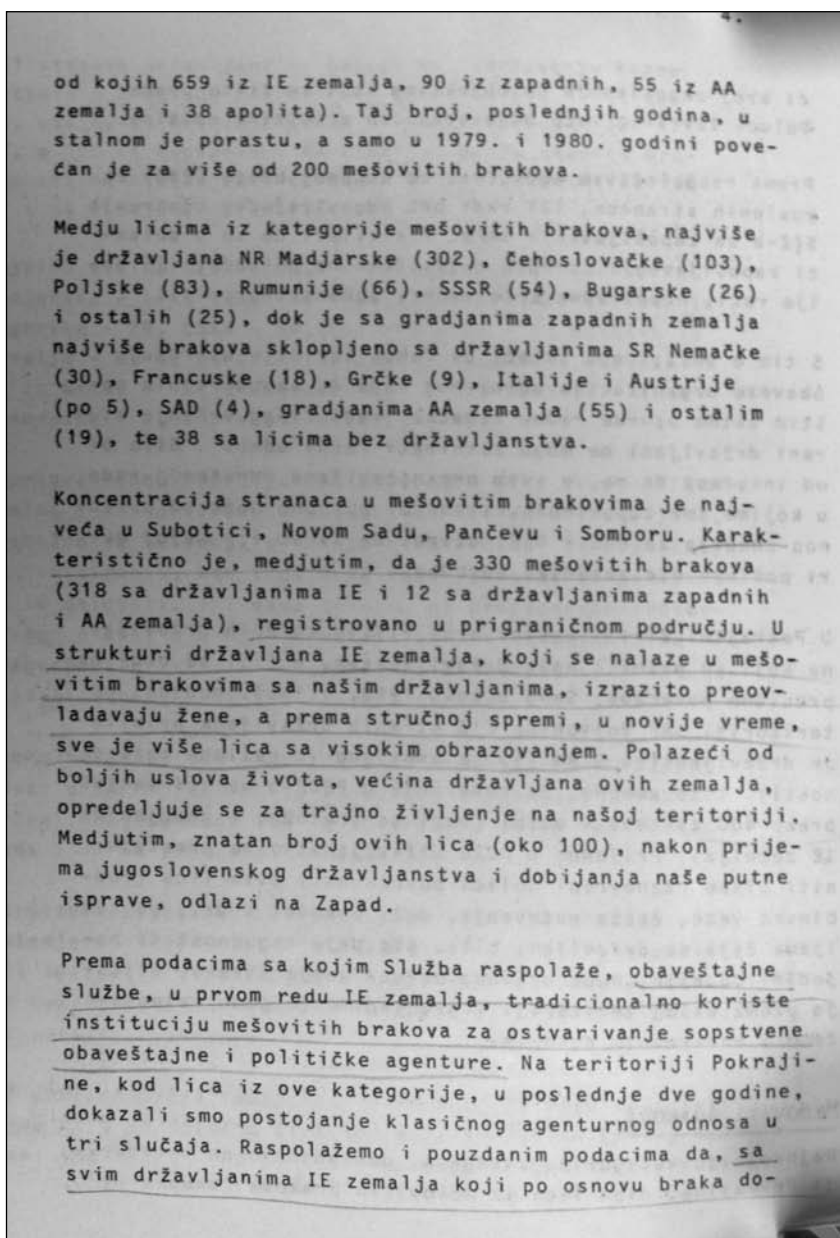
1. kép: A külföldiek mozgásának és tartózkodásának biztonsági problémái a Vajdaság területén – a Tartományi Biztonsági Szolgálat „külső ellenség” megfigyelésében végzett munkájáról a Vajdaság területén 1981-ben.

Sve razvijenija politička, privredna, naučno-tehnička, prosvetno-kulturna i druga saradnja naše zemlje sa inostranstvom, uslovljavaju sve brojnije prisustvo stranih državljana, koji, po raznim osnovama, borave u SAP Vojvodini. Tome doprinosi i otvorenost naših granica, sve izraženija interesovanja u inostranstvu za našu zemlju i njen samoupravni društveno-politički sistem, razvoj turizma, kao i sam geografski položaj naše Pokrajine.

Na teritoriji SAP Vojvodine, od 1979. do 30. septembra 1981. godine, boravak je prijavilo 434.131 lice iz inostranstva. Od toga, 236.343 lica iz istočnoevropskih, a 197.788 iz zapadnih i afroazijskih zemalja. Od državljana IE zemalja najviše ih je bilo iz NR Madjarske (86.427) i SR Rumunije (56.363), zatim Poljske (47.275), SSSR (27.242) i ČSSR (1.287), te iz Bugarske (3.971), DDR (1.956), itd. Najbrojnije posete iz zemalja Zapada su iz SR Nemačke (60.374), a zatim Italije (44.439), Austrije (21.506), Francuske (7.835), Velike Britanije (4.569), SAD 6.681), itd. Najviše stranaca boravilo je u većim gradskim centrima: Novi Sad, Subotica, Kikinda, Zrenjanin, Sremska Mitrovica, Sombor i Pančevo. Karakteristično je da državljani IE zemalja, pre svega NR Madjarske i SR Rumunije, često borave u mestima prigraničnog regiona. Najčešći osnovi boravka stranih državljana u SAP Vojvodini su turizam, zatim posete rodbini i poslovni dolasci u naše radne organizacije.

Na teritoriji Pokrajine trenutno boravi (stalno ili privremeno) 1.790 stranaca (842 stranca koja se nalaze u mešovitom braku sa našim državljanima, 432 stranca na školovanju i naučnom usavršavanju i 405 stručnjaka, a

2. kép: A jelentés szerint 1979-től 1981. szeptember 30-ig 434 131 külföldi személy járt a Vajdaság területén. Ebből 236 343 Kelet-Európából, 197 788 pedig nyugati vagy afro-ázsiai országból. Legtöbb látogató a Magyar Népköztársaságból érkezett, szám szerint 86 427.

3. kép: A vegyes házasságok legnagyobb számban Szabadkán, Újvidéken, Pancsevón és Zomborban vannak. A 330 kapcsolat többsége a határhoz közeli területekre jellemző. Megfigyelhető, hogy – az utóbbi időben – a Kelet Európai országokból házasság céljából Vajdaságba érkező személyek döntő többsége magasan iskolázott nő. (Részlet az iratból)

BAJA VÁROS NYOMDÁI 1945-BEN

FÁBIÁN BORBÁLA

ABSTRACT

The history of the printing houses in Baja has not yet been written, despite the fact that there has been a printing house in the town since 1857. The three questionnaires from the time of the post-World War II resumption give a glimpse into the history of printing houses operating in the city in the middle of the 20th century. In 1944, there were seven printing houses in the city (Bakanek és Gádor-nyomda, Corvin-nyomda, K. Bencze Albert nyomdája, Rózsa-nyomda, Stáhl Károly-nyomda, Új Élet Nyomda). Among these printing houses, the machines of the Catholic Új Élet Nyomda (New Life Printing House) were demolished, and their raw material was taken away in 1944 after the invasion of the Soviet troops. Albert K. Bencze was sentenced by the people's tribunal to one year in prison, and his printing house was taken over by the Communist Party of Baja. The owner of the Dezső Rózsa printing house died in February 1945, and his printing house was operated for some time by the Social Democratic Party. From the questionnaires, we can also find out a number of technical data about the printing houses, such as what machines they worked with.

Baján viszonylag korán létesült az első nyomda: 1857-ben telepedett le a városban Mederschitzky Ignác Temesvárról, ahol az állami nyomdában dolgozott. Az első bajai magyar nyelvű újság, a *Bajai Közlöny* megjelenetése is az ő nevéhez fűződik. 1867-ben elköltözött a városból, de nyomdáját Szilber Nep. János megvette, sőt 1863-tól egy másik nyomda is működött a városban, Roth Frigyesé, majd társáé, Schön Jakabé.¹

Az 1870-es évek elején Paul Károly nyomdája – az alapító halála miatt – csak néhány évig működött, de özvegye egy nyomdászhoz ment feleségül, így az Nánay Lajos könyvnyomdája² néven folytathatta működését 1877-től. Id. Nánay Lajos³ 1914-ben a fiának, ifj. Nánay Lajosnak⁴ adta át az üzemet, aki 1918-ban a gépeket eladta a Corvin-nyomdának. Ő maga a Kollár Antal és fia cégnél kezdett el dolgozni. Kollár Antal fia, Ágoston (Baja, 1851 – Baja, 1939) halála után ifj. Nánay Lajos megvette a Kollár-nyomdát, és 1939-től az államosításig dolgozott. A *Csonka Bácska tükre* című könyvében ezt írták Kollár Ágostonról: „Baja városának egyik legrégebb nyomdája és könyvkereskedése. A bajai nyomdászok és kereskedők nesztora.”⁵

1912-ben alapították a Corvin-nyomdát,⁶ társtulajdonosa Erdős Lajos⁷ és Fodor Károly volt, 1913-tól itt nyomtatták a *Bajai Független Ujságot*, melyet megalapításától 1901-től Nánay Lajos könyvnyomdája nyomtatott. A politikai napilap neve 1921-ben *Független Magyarorságra* változott, és 1944-ig jelent meg. A nyomda a Mátyás király téren (ma: Jelky András tér) működött. „Jól felszerelt, nagyszerű szakemberek vezetése mellett élénk forgalmat bonyolít le.”⁸ 1928-ban a nyomdát Spitzer István vette át.⁹ Ő egy közkereseti társaságot alapított a Corvin könyvnyomda és újság kiadó üzem néven, a cégvezető társa, Nemes Lajos volt. A cégbíróság iratai szerint 1945-ben megszűnt ez a cég.¹⁰

Az említett három vállalkozás mellett 1914-ben még működött Kazal József Könyvnyomdája is.¹¹ Ennek a gépeit vásárolta meg 1919-ben az Új Élet nyomdavállalat Rt.. Az 1919-ben alakult katolikus részvénytársaság, ahogy az 1930-as években írták: „az összeomlás idejében, mint nemzeti irányú lap kiadvállalata alakult, amely a legnehezebb időkben keresztény és nemzeti eszmék ezen délvidéki sztratégiai pontján állt őrt.”¹² A megalakulást a hatóságok 1919. december 15-én hagyták jóvá. Az üzemvezető ekkor a korábbi nyomdatulajdonos, Kazal József volt. Őt 1920-ban Tinusz Antal váltotta, majd még sokan mások. 1932-től Stáhl Károly volt a vezető és a bérlő 1941-ig. Ezután a bérlő és felelős nyomdavezető Zsivkovits László lett, aki 1944-től(?) egyben a nyomda tulajdonosa is. Az egyik kiadványán, egy iskolai értesítőtől így jelent meg a cég neve: „Új Élet Nyomda”.¹³ Ez az üzem volt az Új Élet – későbbi *Bajai Ujság* politikai napilap, ami 1935-ben a nevét *Bácskai Ujságra* változtatta – kiadója.

A két világháború között új nyomdákat is alapítottak a városban. 1925-ben Kovács Bencze Albert (Posta u. 2.), „Erdélyből, Székelyföldről ideszakadt szakember, aki kiváló tudásával és szorgalmával, a bajai nyomdák közül az első helyek egyikére emelte nyomdáját.”¹⁴ A '40-es években vállalkozása neve K. Bencze Albert Könyvnyomdája volt.

1927-ben a bajai születésű Bakanek Gáspár¹⁵ a pécsi Goldberger (Gádor)¹⁶ Jánossal¹⁷ társult. A Baja-monográfia szerint „fővárosi nivójú” a vállalkozásuk. Az 1930-as években „a tulajdonosok vezetése mellett erősen fejlődő nyomda.”¹⁸

A szegedi születésű Rózsa Dezső¹⁹ a Kollár-cégnél dolgozott, korábban Makón és Hódmezővásárhelyen. A Corvin-nyomdának 1912-től, tizenhat éven keresztül üzemvezetője volt. 1928-ban önálló céget alapított. „Modern motorikus erőre

berendezett üzeme van. A Bácsmegyei Gazdák lapja, Csonka-Bácska és a Napraforgó időszakos lapok"-nak volt a kiadója 1930 körül.²⁰ A Csonka-Bácska tükre így dicsérte: kiváló szaktudású nyomdász, „aki szerelmese a foglalkozásának. Régi vágású, szelíd nyomdász, aki e téren szaktekintélynek örvend. Nyomdája éppen ezért élénk forgalmú.”²¹ 1941-ben Stáhl Károly is önállósította magát, kisebb kapacitású nyomdát üzemeltetett. Iparengedélyét 1944. június 6-án bevonták.²²

A cégbíróság iratai között csak az egyik bajai nyomdával – a Corvin könyvnyomda és újság kiadó üzemmel – kapcsolatos dokumentum maradt fenn,²³ ezért különösen fontos, hogy 1945-ből – igaz, pontos keltezés nélkül – három kérdőívet is őrzünk a nyomdákról. A kérdőívek formája és kettőn található bejegyzések alapján a keletkezésük sorrendje megállapítható. A legkorábbi kérdőív csak tíz kérdést tartalmaz, amelyek nincsenek megszámozva. A következő kérdőíven tizenegy kérdéspontra van, a legkésőbbin pedig tizenhat. Ez utóbbin, az oldal alján a kérdőívek beküldésére vonatkozó utasítás is található: „A fenti kérdőívet f.évi augusztus hó 6-ig bezárólag Baja thj. város I. f. iparhatóságához / földszint 51.szoba/ kell benyújtani.”²⁴ Az első kérdőív 1945 januárjában vagy február elején keletkezhetett, ugyanis 1945. február 6-án elhunyt az egyik nyomda tulajdonosa, Rózsa Dezső, de az első kérdőívet még aláírta.

Baja város 20. századi történetében a II. világháború fordulópont volt, mert a város frontvonalba került. A település kiürítésével kapcsolatban 1944 októberében intézkedés történt, a levéltárat is elszállították. Többen elmenekültek a városból, például a polgármester, dr. Bernhardt Sándor. A 2. Ukrán Front csapatai 1944. október 19-én este, illetve az éjszaka folyamán vonultak be Bajára, és több mint egy hónappal később, november 24-én keltek át a Dunán, de a város szélén kialakított védműveket csak 1945 áprilisában hagyták el. A települést 1945 februárjában bombatalálat is érte, többen meghaltak.

1944 decemberétől a Vörös Hadsereg hadikórházakat hozott létre Baján, szinte minden középületet és a nagyobb magánházakat is lefoglaltak erre a célra. A város szélén hadifogolytábor is működött.

A Duna-híd felrobbantása után a város áram nélkül maradt, a szolgáltatást 1945 januárjában indították újra. A gázgyár 1945. március 19-ig működött. Április 29-én sikerült a távvezetéket helyreállítani.²⁵

A bajai újságok kiadása 1944-ben megszűnt, a bevonuló szovjet hadsereg a nyomdákat lefoglalta. A városban kevés volt a papír, a nyomdák nem működhettek, ezért például a Bajai Kommunista Párt alakuló ülésére a meghívót kis papírszeletekre kézzel írták 1944 novemberében.²⁶ A Nemzeti Bizottság 1945 elején a katonai parancsnokságtól kérte a Corvin-nyomdát, hogy sajtó újságot indíthasson. 1945. február 24-én jelent meg újból lap, a *Bajai Hírlap* a városban.²⁷

Az első kérdőíven szerepel egy kérdés, hogy „ha nincs üzemben, miért”. A tizenhat kérdőív közül hét ilyen van. Két nyomda kivételével ezt válaszolták: „az oroszok rendeletére lezárva” vagy „orosz katonai parancsnokság lezárta”. A Bakanek Gáspár és társa nyomda válaszolt erre a kérdésre igennel. Ez alapján még február 24. előtt

kellett a kérdőívet kitölteni, mert a Corvin-nyomda (Spitzer István és Társa) a nem üzemelő vállalkozások között van. A Bakanek és Gádor-nyomda 1945 januárjában is működött. Egy fennmaradt plakáthirdetmény szerint mint „Városi nyomda (Bakanek és Gádor)” – az 1945. január 16-i hirdetmény a Vörös Őrség megszűntetéséről és az államrendőrség megalakulásáról szól. A január 27-i hirdetményen, mely a helyi Nemzeti Bizottság megalakulásáról számol be, már csak a „Városi Nyomda” megnevezés szerepel.²⁸

Ezen az első kérdőíven a munkások létszámára vonatkozó kérdést így fogalmazták meg: „Hány munkást és tisztviselőt foglalkoztatott a vörös hadsereg bejövetele előtt?”. A válaszok alapján a legtöbb munkást foglalkoztató nyomda Baján a Corvin-nyomda volt, a legkisebb pedig valószínűleg egy egyszemélyes üzem, Stáhl Károlyé, mert csak ő nem írt egy foglalkoztatott munkást sem a papírra. Az 1943-as statisztika szerint is csak egy berakónő dolgozott a nyomdájában.

Az 1944-es őszi eseményekre utal egy másik kérdés is, mely a másik két kérdőíven nem szerepel: „amennyiben a tulajdonos elmenekült, van-e megbízottja és ki az?”. A Nánay-nyomdánál erre ezt válaszolták: „Nánay Lajos elmenekült, [itt maradt.] Ádám Sándor, az üzemvezető”.²⁹ A többi nyomdánál azt válaszolták, hogy a tulajdonos nem menekült el. Ez a kérdés a második íven is szerepel 3-as számú kérdésként. Ez a két kérdés valószínűsíti, hogy a kérdőívet 1945 elején készítették, és töltötték ki.

A város története szomorú eseményének emlékét is ez a kérdőív őrzi. Az Új Élet nyomdát – mely az Árpád utcában, a Sugovica partján, a Legényegylet épületében volt – az első kérdőív szerint az orosz katonaság lezáratta. A ceruzával kitöltött papírra az íráskép alapján feltételezhetően másvalaki fekete tintával feljegyezte: „gépek nagy részét összetörte és az árut elvitték”. Az 1945. május 11-e előtti (ez a feltételezésem szerint legkésőbbi) kérdőívből a nyomda megrongálóinak kiléte nem derül ki, csak az, hogy az eset 1944 decemberében történt. A felsorolásból az is kiderül, hogy nemcsak a nyersanyagokat és az árukat vitték el, hanem a berendezés egy részét is: „3500 kg. papír, 1 db villanymotor, 5 gépszíj, 3 db számológép, 1 db lukasztógép, 3 db papírállvány, 3 db asztal, 1 íróasztal, 2 db kályha, 4000 db boríték, 1 db acél henger, 30 kg festék, 4 db szedő hajó, 40 kg gép- és kéziszerszám, ½ öl fa, 20 q kén, 6 kg fűződrót, 1 db belövődzsiha, 12 db villanylámpa, ?, 1 db telefon, 1 db írógép”.³⁰ A nyomda megrongálására valószínűleg azért került sor, mert egy katolikus szervezeté volt, és egy római katolikus egyesület épületében működött.

A legkorábbi kérdőív két példányára is ráírták később, hogy egy-egy párt átvette a nyomda üzemeltetését. K. Bencze Albert nyomdáját a Kommunista Párt, Rózsa Dezsőét a Szociáldemokrata Párt. Ez utóbbi azért érdekes, mert a korábban megjelent cikkekben az szerepel, hogy a nyomda működését 1944-ben megszüntette. A kérdőívekből pedig az derült ki, hogy a tulajdonos 1945-ben meghalt. Rózsa Dezső 1945. február 6-án hunyt el.³¹

K. Bencze Albert nyomdája csak egy kérdőívben szerepel. A *Bajai Hírlap* egyik cikkében szerepel, hogy Kovács Bencze Albertet a népbíróság egy évi börtönre ítélte „*fasiszta hírverés büntette*” miatt.³² A többieknek (Spitzer István nyomdász, Nánai Lajos könyvnyomdász, Zsifkovits László nyomdászmester, Stáhl Károly sokszorosító-könyvnyomtatás, Bakanek Gáspár nyomdász, Gádor [Goldberger] János nyomdász) 1945. szeptember 12-én volt az igazoló bizottsági tárgyalása.³³

	Szedő, korrektor	Szedőtanonc	Berakónó	Nyomógép
Bakanek és Gádor			1	2
Corvin	2		1	3
Kovács B. Albert		1	1	2
Nánay Lajos		1		1
Rózsa Dezső				2
Stáhl Károly			1	1
Új Élet Rt.	1		1	2

1. táblázat: Munkások létszáma és a gépek száma, 1943-as statisztika³⁴

	Munkás	Munkásnő	Tanonc	24 órai teljesítmény	2. kérdőív a teljesítménye	Gyorsajtó	Amerikai	Vágógép	Tégelynyomó
Bakanek és Gádor	2		(1)	-	4-5 oker nyomtatvány	1	1	1	
Corvin	4			kisipari üzem		2			2
K. Bencze Albert	2	1		személyek számától függ		1	1	1	
Nánay Lajos	1 segéd		1	15 000 ny		1			
Rózsa Dezső				20 000 ny		1	1		
Stáhl Károly				15 000 nyomás	400 nyomás	1			
Új Élet Rt.	2			-		1	1	1	

2. táblázat: Munkások létszáma és a gépek száma, 1945-öss statisztika³⁵

A nyomdák helye, címe:³⁶

- Bakanek Gáspár és társa Gádor János: Ferenciek tere 2. (városi bérház); Prohászka u. 2.
- Corvin-nyomda: Mátyás kir. tér 10.
- K. Bencze Albert: Prohászka u. 2.
- Nánay Lajos-nyomda: Br. Eötvös u. 6.
- Rózsa-nyomda: Kossuth Lajos utca
- Stáhl Károly: Haynald-utca 6
- Új Élet Nyomda: Árpád tér 6.

A kérdőíveken a Bakanek és Gádor-nyomda két címmel is szerepel. A két korábbi kérdőívre – az elsőre ceruzával, a másikkra tollal – ráírták, hogy „Prohászka u. 2”, de ez egy másik nyomdának – K. Bencze Albert³⁷ üzemének – a címe. A nyomdatulajdonosok által kitöltött kérdőíven a Ferenciek tere 2. szerepel, ami a városháza mellett álló városi bérháznak a másik utca, vagyis a Ferenciek tere felőli része. Az 1930-as években ez a nyomda az Árpád utca 12-ben is üzemelt, de ide az 1930-as évek végén az Új Élet Nyomda költözött, mely Baja város egyetlen ilyen jellegű részvénytársulata volt. A *Magyar Compass* szerint az 1918-ban alakult Új Élet Nyomda Rt. címe az Árpád u. 12. volt az 1940-es évek elején.³⁸ Az Új Nyomda Rt. 1924-ben a Vörösmarty u. 4-ben,³⁹ majd a Zichy Bódog tér 8-as szám alatt üzemelt.

A második kérdőíven szerepel olyan kérdés is, hogy: „kinek szállít?”.⁴⁰ Erre három nyomdától érkezett válasz. A Nánay nyomda a M. Rendőrség bajai kapitányságának, a Bakanek és Gádor a közhivataloknak, Stáhl Károly pedig a közüzemeknek és a katonaságnak dolgozott.

		Mennyi napra?	Mennyiség
Bakanek és Gádor	papír és festék papír	cca. 60	3
Corvin			
K. Bencze Albert			
Nánay Lajos	papír	180 munkanap	19 q
Rózsa Dezső			
Stáhl Károly		2 hét	1 mázsa
Új Élet Rt.	nincs		

3. táblázat: Mennyi a nyersanyagkészlete⁴¹

A harmadik, tizenhat kérdésből álló kérdőívet augusztus elején kellett leadni. Ebből a fajta dokumentumból öt darab található meg a levéltárban (Bakanek Gáspár és társa Gádor János, Új Élet Nyomda, Stáhl Károly, Corvin-nyomda, Rózsa-nyomda), a második kérdőívből csak négy (Nánay Lajos-nyomda, Bakanek Gáspár és társa Gádor János, Új Élet Nyomda, Stáhl Károly-nyomda). A három kérdőívnek a papír formátuma is eltérő, ugyanis az első kettő csak egy A/4-es papír felén van, a harmadik pedig egy egész A/4-es oldalon.

A második kérdőíven már szerepel az a kérdés, hogy jelenleg hány munkást foglalkoztat. A Spitzer István és Trsa (Corvin-nyomda) 4 munkást (korábban 5). Az Új Élet nyomda nem foglalkoztatott senkit (korábban 3 főt). A Bakanek-nyomdánál nem sorolták fel a munkások számát, Stáhl Károly pedig szintén nem foglalkoztatott senkit. Rózsa Dezső nyomdája ekkor már a felesége nevére szerepel: özv. Rózsa Dezsőné, aki korábban egy munkást foglalkoztatott.

Ezen a kérdőíven a segédek és a tanoncok órabérére is rákérdeztek. A Bakanek és Gádor-nyomdában a tanoncok heti 35 pengőt kerestek, a Nánay-nyomdában az 1 éves tanonc 1 pengőt, a 4 éves 2,80 pengőt keresett (óránként?). A többi vállalkozás nem töltötte ki ezt a pontot. A *Bajai Hírlapban* május 17-én jelent meg az *Irányórabérek az iparban* című cikk, mely szerint „Nyomdászoknál; Tanoncok 1 évig heti 50, 2 évig heti 100, 3 évig heti 150, 4 évig heti 200 P Berakónő kezdő 6 hónapig heti 100, gyakorolt 6-20 hónapig heti 150, önálló munkásnő heti 200 P. Férfisegéd-kezdő, 1 évig heti 280, gyakorolt 1—3 évig heti 340, önálló munkás heti 400 P.”⁷¹²

A fennmaradt kérdőívek egyszerre tájékoztatnak a nyomdák második világháború előtti és utáni állapotáról is. Baja város 20. századi ipartörténetének egy fontos fejezetébe engednek bepillantást, annak ellenére, hogy néhány adatukat kritikával kell szemlélünk. A levéltár által a forrásközlemények-sorozatban kiadott, 1944 és 1949 közötti bajai polgármesteri jelentésekben például nyomdát csak egy alkalommal említenek, 1949-ben, amikor az előző évben kiadott iparengedélyekről van szó: valószínűleg az egyik korábban már működő üzem kapott új(ra) iparengedélyt.⁴³ A bajai nyomdák történetével foglalkozó Bárdos Ferenc jegyzeteiben a bajai nyomdák államosítása kapcsán először hét vállalkozást említ, hiszen 1944-ben ennyi működött a városban. Szerinte a Rózsa Dezső-nyomda volt, amit nem államosítottak, a kérdőívek tükrében valószínűbb azonban, hogy az Új Élet nyomda gépeit nem tudták pótolni.⁴⁴

1949. december 29-én a hat bajai nyomdát államosították, és egy cég alá vonták össze Bajai Nyomda néven, mely a Dél-Dunántúli Nyomdaipari Egyesülés része lett, néhány évvel később pedig a Bács-Kiskun megyei Nyomda Vállalat vidéki telepe.⁴⁵

MELLÉKLET

1. számú melléklet

üzem /gyár/ megnevezése: Könyvnyomda
tulajdonos neve: K. Bencze Albert *Prohászka* 2.⁴⁶
gyártási anyagok: nyomdai sajtó termékek, nyomtatványok
24. órai teljesítménye: Személyek számától függ
milyen és hány géppel van felszerelve: 1 gyorsajtó, 1 amerikai, 1 Viktória,
1 vágó, 1 perforáló, 1 fűző, 1 lukasztó, 3 számoró(?) gép
dolgozik, vagy nem? **nem**
ha nincs üzemben, miért: hatósági szünetelés alatt áll
gépek lóerőssége: 12 lóerős villanymotor, 1 db. 3/3 lóerős villanymotor
amennyiben a tulajdonos elmenekült, van-e megbízottja és ki az?
tulajdonos nem menekült
Hány munkást és tisztviselőt foglalkoztatott a vörös hadsereg be-
jövetele előtt? 2 munkás, 1 munkásnő
mennyi áll most rendelkezésre? jelenleg foglalkoztatva nincsenek az üzem szüne-
teltetése miatt.

K. Bencze Albert⁴⁷

Megjegyzés oldalt a lap bal szélén: átvette az üzemet a kommunista Párt

2. számú melléklet

Nánai nyomda⁴⁸ **Br.Eötvös u. 6.**
üzem /gyár/ megnevezése: **üzem helye. Baja, Br. Eötvös u. 6.**
gyártási anyag megnevezése: sajtótermékek
24. órai teljesítménye: 15000 nyomás
milyen és hány géppel van felszerelve: 1 gyorsajtó
dolgozik, vagy nem? **nem**
ha nincs üzemben, miért: az oroszok rendeletére lezárva
gépek lóerőssége: -
amennyiben a tulajdonos elmenekült, van-e megbízottja és ki az?
Nánay Lajos elmenekült⁴⁹
*itt maradt.*⁵⁰ Ádám Sándor, az üzemvezető
Hány munkást és tisztviselőt foglalkoztatott a vörös hadsereg be-
jövetele előtt? 1 segéd, 1 tanonc, 1 kifutó
mennyi áll most rendelkezésre? 1 segéd, 1 tanonc

3. számú melléklet

Nánay Lajos nyomda *Iparhatósági cégb. 1945 V/14-ig*⁵¹
1./ Milyen üzem, illetőleg mivel foglalkozik: könyvnyomdászat
2./ Telephelye /pontos címe: ~~Báró Eötvös utca 6.~~ Gróf Zichy Bódog u. 1/a.

- 3./ Ki a tulajdonos ha elmenekült ki az üzemvezetője:
- 4./ Mit termelnek: Nyomtatványokat
- 5./ Kinek szállít: M. Rendőrség bajai kapitányságának
- 6./ 24. órai teljesítménye: 12000 ív nyomás
- 7./ Milyen állapotban van az üzem és az épület: használható
- 8./ Milyen üzemanyaggal dolgozik.: papír
Mennyi az üzemanyag készlete /mennyi q-ban, hány munkanapra elegendő:/
Mennyi a nyaersanyag⁵² készlete/ „19 q, „ 180 /
- 9./ Ha az üzemből elvittek, vagy leszereltek, mit vittek el:
Részletesen feltüntetni mit vittek el: nem vittek el semmit.
- 10./ Milyen munkáslétszámmal dolgozik:
___2___ munkásból ___-___segéd___2___tanonc.
- 11./ Órabér segédek részére mennyi: ----
" tanoncok részére mennyi: 1 éves 1 pengő, 4 éves 2.80 pengő

4. számú melléklet

Baja thj. város I. f. iparhatósága

KÉRDŐÍV

Iparfelügyelőség ellenőrzése alá tartozó ipartelepekről, amelyek motorikus /:elemi:/ hajtóerőre vannak berendezve és olyan kézierővel dolgozó ipari üzemekről, amelyek 20 vagy ennél több munkást rendszeresen foglalkoztatnak, továbbá az összes iparhatósági telepengedélyezés alapján létesített üzemekről, a motorikus hajtású, vagy gőzkazánal felszerelt mezőgazdasági üzemekről, az összes nyomdákról /:akát⁵³ gépierővel, akár csupán kézierővel dolgoznak:/ és végül az összes sütőipari /: pék, cukrász:/ üzemekről.

- 1./ Az ipari üzem tulajdonosának neve: Bakanek Gáspár és Gádor János
- 2./ Az ipari üzem cégelnevezése: Bakanek Gáspár és társa Gádor János
- 3./ Üzembentartójának neve: "
- 4./ Üzletvezetője: "
- 5./ Az üzem szakszerű megnevezése, aszerint, hogy mit gyárt, illetve mivel foglalkozik /pl. gépjavító stb./
könyvnyomda
- 6./ Az ipartelep pontos helye /utca, házsz./ Ferenciek tere 2.
- 7./ Estleges központi irodahelye: -
- 8./ Gépierővel, vagy csak kézierővel dolgozik az üzem: kézi és gépi erővel
- 9./ Jelenleg üzemben van-e a telep /üzem/ Igen
- 10./ Ha nincs üzemben, mikor szándékozik azt üzembe helyezni: -
- 11./ Jelenleg hány munkást foglalkoztat: 2 (kettő)
12. Jelenleg hány tisztviselőt foglalkoztat: -
- 13./ Amikor teljes üzemmel dolgozott, mennyi volt a munkások száma: -

- 14./ Amikor teljes üzemmel dolgozott, mennyi volt a tisztviselők száma: -
- 15./ Telepengedélye van-e, s annak száma: -
16. / Esetleges egyéb megjegyzések: -

pecsét,⁵⁴ aláírás: Gábor

A fenti kérdőívet f.évi augusztus hó 6-ig bezárólag Baja thj. város I. f. iparhatóságához / földszint 51.szoba/ kell benyújtani.

dr. Béla Gyula sk.
I. f. iparhatóság képv.

5. számú melléklet

Zsifkovits László

- 1./ Milyen üzem, illetőleg mivel foglalkozik: nyomda üzem
- 2./ Telephelye /pontos címe: Árpád tér 6 szám
- 3./ Ki a tulajdonos ha elmenekült ki az üzemvezetője: Nem menekült el Zsifkovits László⁵⁵
- 4./ Mit termelnek: nyomtatványt
- 5./ Kinek szállít: közhivatalnak és honvédség
- 6./ 24. órai teljesítménye:
- 7./ Milyen állapotban van az üzem és az épület: egyrésze összetörve
- 8./ Milyen üzemanyaggal dolgozik. villany
Mennyi az üzemanyag készlete /mennyi q-ban, hány munkanapra elegendő:/
Mennyi a nyersanyag készlete / " " " " " /nincs
- 9./Ha az üzemből elvittek, vagy leszereltek, mit vittek el: 1944.dec.
Részletesen feltüntetni mit vittek el: 3500 kg. papír, 1 db villanymotor,
5 gépszíj, 3 db számológép, 1 db lukasztógép, 3 db papírállvány, 3 db asztal, 1 íróasztal,
2 db kályha, 40000 db boríték, 1 db acél henger, 30 kg festék, 4 db szedő hajó, 40 kg gép-
és kéziszerszám, ½ öl fa, 20 q kén, 6 kg fűződrót, 1 db belövődzsiha, 12 db villanylámpa,
?, 1 db telefon, 1 db vágógép
10. Milyen munkáslétszámmal dolgozik: egyedül⁵⁶
____ munkásból _____ segéd _____ tanonc
11. Órabér segédek részére mennyi:
" tanoncok részére mennyi

JEGYZETEK

- ¹ Fábíán Borbála: *A bajai nyomdászat kezdetei*. Bácsország, 2011/1. (56.) 78–82.
- ² Néhány kiadványán a Nánay Lajos Nyomdája név szerepel.
- ³ (1854 – Baja, 1916).
- ⁴ (Baja, 1879 – Baja, 1947?) Özvegye 1949-ig működtette a nyomdát.
- ⁵ Kemény Simon: *Csonka Bácska tükre*. Homok, 1931. 396–397. (a továbbiakban: Csonka Bácska 1931.).
- ⁶ A Corvin-nyomda nevét többféleképpen használta. Például az 1940-es években lapkiadóként Corvin-nyomda, de a hirdetésben már Corvin-nyomda vagy Corvin-könyvnyomda és újságkiadó üzem.
- ⁷ (1880 – Baja, 1915) Baja város cím- és lakjegyzéke szerint a Corvin-nyomda tulajdonosa volt. A gyászjelentésén az szerepel, hogy a *Bajai Független Újság* felelős szerkesztője.
- ⁸ Csonka Bácska 1931. 396.
- ⁹ Rapcsányi Jakab: *Baja*. Budapest, 1936. 586. (a továbbiakban: Rapcsányi 1936.). Spitzer István (Baja, 1895–?) szaktudását Baján, Budapesten és Szabadkán fejlesztette.
- ¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BKML) VII. 1. c. Bajai Törvényszék iratai, Cégbíróági iratok Ct. II. 61.
- ¹¹ *Baja város cím- és lakjegyzéke*. Összeállították: Barta József, Balogh József, Bognár Lajos, Csefán Lipót. Baja, 1914. 77.
- ¹² Csonka Bácska 1931. 396.
- ¹³ Dr. Balogh Károly (szerk.): *A bajai M. Kir. Papp-Váry Eleménné Kereskedelmi Laeányközpiskola évkönyve az 1943–44. iskolai évről*. Baja, 1944.
- ¹⁴ Csonka Bácska 1931.397.
- ¹⁵ (Baja, 1892 – Baja, 1971).
- ¹⁶ 1939-ban változtatta a vezetéknevét Goldbergerről Gádorra.
- ¹⁷ (Pécs, 1902 – Baja, 1969).
- ¹⁸ Csonka Bácska 1931. 396.
- ¹⁹ (Szeged, 1882 – Baja, 1945) könyvnyomdász.
- ²⁰ Rapcsányi 1936. 582.
- ²¹ Csonka Bácska 1931. 397.
- ²² MNL BKML IX. 204. (Baja és Vidéke Ipartestület iratai) Iparlajstrom.
- ²³ MNL BKML VII. 1. c. Bajai Törvényszék iratai, Cégbíróági iratok Ct. II. 61. Erről írt Apró Erzsébet a cégbíróági adatbázis készítője. (Apró Erzsébet: *Adalék a csonka Bács-Bodrog vármegye ipartörténetéhez a bajai cégbíróági iratok alapján*. Bácsország, 2012/2. (61.) 70.
- ²⁴ MNL BKML IV. 1421. Baja Város I. fokú Közrendészeti Hatóságának iratai sz. n./1945 – nyomdászok.
- ²⁵ Fábíán Borbála: *Baja története 1944 és 1956 között*. In: Fábíán Borbála (szerk.): *Az 1956-os forradalom Baján*. Baja, 2016.
- ²⁶ *A bajai munkásmozgalom főbb eseményei 1890–1950*. dr. Faludi Gábor (szerk.), Baja, 29.
- ²⁷ Bajai Hírlap, 1945. febr. 24. (I. 1. sz.).
- ²⁸ Bálintné Mikes Katalin (szerk.): *Így kezdődött, dokumentumok Bács-Kiskun megye történetéből, 1944–1945*. Kecskemét, 1971. 166., 179.
- ²⁹ A zárójelben lévő szöveg más kézírása.
- ³⁰ MNL BKML IV. 1421. sz. n./1945 – nyomdászok.
- ³¹ MNL BKML IV. 1418. Baja város Közgyámi és Halálesetfelvételi Hivatalának iratai. 103/1945.
- ³² Bajai Hírlap, 1945. aug. 2. 2.
- ³³ Bajai Hírlap, 1945. szept. 4. 4.
- ³⁴ Halász Alfréd (szerk.): *Nyomdász évkönyv és utikalauz*. Budapest, 1943. 70.
- ³⁵ MNL BKML IV. 1421. sz. n./1945 – nyomdászok.
- ³⁶ MNL BKML IV. 1421. sz. n./1945 – nyomdászok.
- ³⁷ Kovács Bencze Albert többféleképpen használta a nevét: hol K. Bencze Albert, hol Bencze Albert.

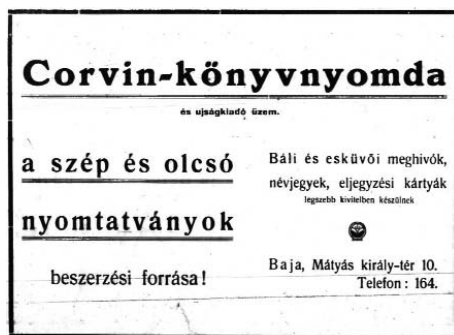
- ³⁸ Nagy Magyar Compass. Budapest, 1941. 745.
- ³⁹ Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára. Budapest, 1924. 555.
- ⁴⁰ MNL BKML IV. 1421. sz. n./1945 – nyomdászok.
- ⁴¹ MNL BKML IV. 1421. sz. n./1945 – nyomdászok.
- ⁴² Irányórabérek az iparban. Bajai Hírlap, 1945. máj. 17. 3.
- ⁴³ Kemény János: *Baja thj. város 1944–1949. évi története a polgármesteri jelentések tükrében 1–2*. Kecskemét, 2015. 544.
- ⁴⁴ A bajai Ady Endre Városi Könyvtár helyismereti gyűjteménye.
- ⁴⁵ Bárdos Ferenc: *Adalékok a bajai nyomdák történetéhez*. In: Bárdos Ferenc: *Bajai harangok, Barangolások a város múltjában*, [Budapest] 1990. 70.
- ⁴⁶ Ezt a címet ceruzával írták rá.
- ⁴⁷ Fekete tintával K. Bencze Albert töltötte ki és írta alá a kérdőívet.
- ⁴⁸ Az első sor gépelt. A kérdőív többi részét fekete ceruzával töltötték ki.
- ⁴⁹ Elmenekült. Ez a sor a gépelt kérdés felett olvasható.
- ⁵⁰ Más kéz bejegyzése ez a két szó.
- ⁵¹ Piros ceruzával írt szöveg.
- ⁵² Elgépelés, egy másik hasonló kérdőíven a nyersanyag szó olvasható.
- ⁵³ Elgépelés, helyesen: akár.
- ⁵⁴ A pecséten ez a körirat szerepel: Bakanek Gáspár és Gádor János könyvnyomdája BAJA.
- ⁵⁵ Ez az aláírása, mert a lap alján már nem maradt hely.
- ⁵⁶ A korábbi kérdőíven az szerepel, hogy 2 munkást foglalkoztat.

1. kép: Baja, Báró Eötvös utca a jobb oldalon látható földszintes épület a Kollár A. könyvkereskedés és könyvnyomda épülete (egy 1918-as képeslap, forrás: Fábíán Borbála gyűjteménye)

2. kép: Az 1945-ben megjelent Bajai Hirlap című újság fejléce és lábléce

3. kép: Corvin nyomda hirdetése a bajai Független Magyarország című újságból

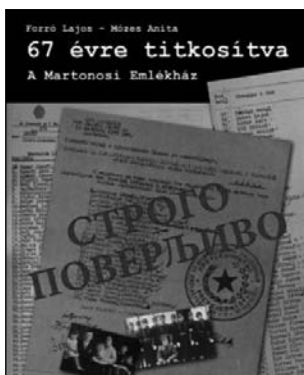
4. kép: A Bakanek és Goldberger könyvnyomda hirdetése a Baja-Bácska című lap 1938. január 4-i számából

5. kép: Az Új Élet nyomda Rt. hirdetése a Bácskai Ujság 1939. április 5-i számából

6. kép: Stáhl Károly nyomdájának hirdetése 1948-ból
(Forrás: Baja és Vidéke Ipartestület centennaris évkönyve 1948, Baja, 1948)

A DÉLVIDÉKI NÉPIRTÁS EMLÉKHÁZA

Forró Lajos – Mózes Anita: 67 évre titkosítva – A Martonosi Emlékház

Délvidék Kutató Központ Alapítvány, Szeged, 2016. 94 p.

2016-ban jelent meg a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával a szerb partizán-megtorlásnak emléket állító kötet. Forró Lajos közel három évtizede foglalkozik a délvidéki magyarság ellen a második világháború folyamán elkövetett atrocitásokkal, és ebben a történelmi érdeklődés mellett személyes indíttatás is vezérli: 1944 novemberében apai nagyapja is áldozatul esett a szerbek kegyetlenkedéseinek.¹ Jelen könyvnél szerzőtársa Mózes Anita, aki egyben a – kötet fő tárgyát képező – Martonosi Emlékházban berendezett tárlat megalkotója.

Mint a második fejezetből kiderül: „Martonos számára fontos emlékeinek és értékeinek megőrzése, valamint a történelem örömeinek és traumáinak feldolgozása. [...] a Martonosi Emlékház kettős szerepet tölt be. Az emlékház termei a Magyarokanizsa Község helyi értékeit összegyűjtő és bemutató gyűjtemény mellett elsősorban helyet biztosít, tanulságörző és ismeretadó lehetőségként a *Tragikus emberi sorsok a Délvidéken* című állandó tárlattal az 1944/45-ös martonosi és vajdasági események megismerésére.” Az épület egykori tulajdonosa id. Forró Lajos volt, akinek nevét tábla őrzi a ház falán. Az említett kiállítás négy tematikus helyiségből épül fel: a *Partizán szobából*, a *Magyar szobából*, *Az 1944/45-ös magyar áldozatok és a második világháború zsidó áldozatainak szobájából*, valamint a *Martonosi áldozatok szobájából*. A tárlat 2012. november óta létezik, majd két esztendővel később megújult, s azóta jelentősen kibővített formában várja a látogatókat.

Az emlékház bemutatását követően Forró Lajos a történelmi háttér részletes ismertetésére vállalkozik három (3., 4. és 5.) fejezeten keresztül. Először a délvidéki impériumváltásokat taglalja: az 1941-es magyar bevonulást, ezután pedig az 1944-ben bekövetkező jugoszláv hatalomátvételt. A szerző nagy erénye a mindvégig jelen lévő objektivitás: kihangsúlyozza például, hogy nem csak magyarokat, hanem szerbeket is értek súlyos sérelmek a partizánok részéről, igaz, *„a magyarok elleni atrocitásoknak főként etnikai alapja volt, ellentétben a szláv lakosság elleni atrocitásokkal, ahol inkább az ideológiai alap játszott közre. A kettő között hasonlóság abban mutatkozik, hogy a háborús bűnössé nyilvánított személyek vagyona, nemzeti hovatartozásra való tekintet nélkül, szívesen tette rá a kezét a partizánhatalom.”* Érdekes színfoltja a kötetnek a két impériumváltás ismertetése közé ékelődött, a martonosi zsidóság tragédiáját bemutató írás, amelyet nem Forró Lajos, hanem a szintén délvidéki kötődésű Fejős Sándor jegyez.² A szerző név szerint felsorolja a Martonosról elhurcolt tizenhat zsidó polgárt, illetve megismerhetjük dr. Dömötör Miksa tragikus életútját is: a magyarkanizsai városi főorvost 1944. április végén bevagonírozták több személlyel együtt, és Szegedre szállították. Az idős orvos tudta, milyen sors vár rá, ezért útközben morfiuminjekcióval megmérgezte magát.

A 4. fejezetben Forró Lajos a szerbiai levéltárakban végzett kutatásait ismerteti az olvasóval, és felhívja a figyelmet számos, jellemző ellentmondásra, például: *„a partizán ítékezés mechanizmusában a mai, illetve a normális európai gyakorlattal ellentétes tendenciák érvényesültek. Az esetek döntő többségében a likvidálás megelőzte a bizonyítási eljárást, tehát mindenképpen elmondható, hogy a megtorlás ártatlanokat, vagy olyan személyeket érintett, akiket megilletett volna az ártatlanság vélelme.”* Sokatmondó, hogy *„a partizánhatalom részéről az utólagos öngazolás a feljelentések gyűjtésével, illetve az »elkövetett« bűnök szerinti csoportba tartozó névsorok összeállításával kezdődött. Ezt követte a jegyzőkönyvek készítése, majd a háborús bűnössé nyilvánítás (F-határozat), illetve esetenként bírósági tárgyalásra is sor került.”*

Végül, Magyarkanizsa Község második világháborús veszteségeit ismerhetjük meg részletesen, magát a városét, majd a hozzá tartozó falvakét (Martonos, Adorján, Horgos). A fejezet értékét nagymértékben növeli, hogy napjainkban készült fényképekkel, valamint korabeli fotókkal, különböző dokumentumok másolataival igen gazdagon illusztrált.

Összegezve: a reprezentatív jellege, illetve közérthető nyelve miatt nem csak a történészek, hanem a laikus nagyközönség számára is érdekes kiadvány fontos része annak a tényfeltáró munkának, amelynek eredményeként egyre tisztábban látjuk a délvidéki magyarok történetének legsötétebb időszakát. Elsősorban Forró Lajosnak köszönhető, hogy számos tömegsír immáron nem számít „jelöletlennek” Szerbiában, emellett kezdeményező szerepet vállalt több emlékmű, illetve szobor felállításában is,

amelyek a nemrégiben még rendszeresen meggyalázott, ledöntött fakereszteket felváltva méltó emléket állítanak a tragédia ártatlan áldozatainak.

Mindez pedig nem csak abban segít, hogy napjainkban már képesek vagyunk viszonylag reálisan megbecsülni az áldozatok számát (korábban néha túlzásokba estünk e téren, a másik fél pedig a legjobb esetben is erősen alábecsülte az adatokat), hanem abban is, hogy gyógyulásnak induljanak a több mint hét évtizedes, sok ezer családot érintő sebek, valamint, hogy a szerb történetírás – és közvélemény – is belássa: kegyetlen népiirtást követtek el annak idején a magyarság ellen. A ténnyel illene végre tárgyilagosan szembenézni, és a szomorú eseményekből a megfelelő következtetéseket tisztességgel, európai gondolkodással levonni.

Pető Bálint

JEGYZETEK

- ¹ Bővebben lásd: Forró Lajos: *Jelöletlen tömegsírok Magyarkanizsán, Martonoson és Adorjánon*. Szeged, 1995.; Forró Lajos: *Megszavazták a lincselést*. In: Csorba Béla – Matuska Márton – Ribár Béla (szerk.): *Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellenes atrocitásokról*. Újvidék, 2004. 129–150.; Forró Lajos: *Jelöletlen tömegsírok*. Szeged, 2007.; Forró Lajos: „*Jelöletlen tömegsírok*”: *Magyarellenes jugoszláv atrocitások a Délvidéken, 1944*. *História*, 32. évf. (2010) 8. sz., 4–6.; Forró Lajos: *Észak-Bácska sorsa 1944/45-ben*. *Közép-Európai Közlemények*, 2011/4., 100–108.; Forró Lajos: *A 183-as fond: Kutatási lehetőségek a Vajdasági Levéltárban*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarok és szerbek 1918–2012 / Hungarians and Serbs, 1918–2012: Együttélés, múltfeltárás, megbékélés / Coexistence, revealing the past, reconciliation*. Budapest, 2013. 275–280.; Forró Lajos – Molnár Tibor: *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében: Magyarkanizsa Község*. Szeged, 2013.; Forró Lajos: *Az 1944/45-ös partizánmegtorlás Magyarkanizsán és környékén, a levéltári iratok tükrében*. PhD-értekezés, Debrecen, 2016.; Forró Lajos: *Az 1944–45-ös magyarellenes atrocitásokkal kapcsolatos irattípusok a Vajdasági Levéltárban. Különös tekintettel Magyarkanizsa községre*. In: Hornyák Árpád – Bíró László (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948: Történelem és emlékezet*. Budapest, 2016. 265–288.; Lajos, Forró: *The Process and Administration of Partisan Retaliations in Magyarkanizsa and its Area*. *Délvidéki Szemle*, III. évf. (2016) 2. sz. 64–99.; Forró Lajos: *Magyarkanizsa 1941–1945*. In: Fejős Sándor (szerk.): *Magyarkanizsa monográfiája 1848–1945*. Magyarkanizsa, 2018. 297–351.; Forró Lajos: *Étnikai tisztogatás a Vajdaságban*. In: Gulyás László (szerk.): *A Délvidék története 5. kötet. Titótól Milosevicig 1944–2000*. Szeged, 2019. 13–26.
- ² A délvidéki zsidóság története Fejős Sándor több munkájában is megjelenik, lásd: Fejős Sándor: *A Csodakút. A kanizsai gyógyfürdő története*. Szeged, 2008.; Fejős Sándor: *Magyarkanizsa története 1895–1914*. In: Fejős Sándor (szerk.): *Magyarkanizsa monográfiája 1848–1945*. Magyarkanizsa, 2018. 127–179.; Fejős Sándor: *Gazdaság és társadalmi változások Magyarkanizsán 1867 és 1918 között*. In: Miklós Péter (szerk.): *Nemzetiségek, vallások, kultúrák a Dél-Alföldön*. Szeged, 2019. 151–166.; Fejős Sándor: *Magyarkanizsa művelődéstörténete (1867–1918)*. Szeged, 2019.

A MAGYAR KIRÁLYI HONVÉDSÉG GYORSCSAPATAINAK ALKALMAZÁSAI 1938 ÉS 1941 KÖZÖTT

Kiss Gábor Ferenc: „Lovon, gyalog, autón, biciklin, vasúton...”

A Magyar Királyi Honvédség gyorscsapatai

Szeged, Belvedere Meridionale, 2014. 211 p.

Kiss Gábor Ferenc a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar oktatója, hadtörténész, a 20. századi hadtörténet kutatója. Közel két évtizede foglalkozik a Magyar Királyi Honvédség gyorscsapatainak történetével publikációban, a korában új típusú fegyvernemnek tekinthető haderő kialakításának előzményeivel, okaival, illetve azok különböző hadszíntereken történő alkalmazásával.¹

„*Lovon, gyalog, autón, biciklin, vasúton...*” A *Magyar Királyi Honvédség gyorscsapatai* című monográfiája a Magyar Királyi Honvédség történetének egy izgalmas korszakába vezeti el az olvasót. A tudományos igényvel megírt mű az akkor egyik legkorszerűbbnek számító fegyvernem, a gyorscsapatok (páncélosok, gépkocsizó lövészek, huszárok, kerékpárosok) megalakulását, fejlődését mutatja be annak gyakorlati alkalmazásán keresztül. A kötet lapjain nem csak egy modern fegyvernem története bontakozik ki, hanem az 1938 és 1941 közötti területgyarapodások hadtörténetének az utókor számára is tanulságos oldala. A tárgyalt korszak eseményeinek ismerete ugyanakkor segít megérteni a Honvédség második világháborús szereplésének hátterét is.

Az első fejezetben felvázolja a korában újnak tekinthető fegyvernem létrejöttét és fejlődését, áttekintve nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi tendenciákat is. A fejezet konklúziójaként megállapítható, hogy a magyar gyorscsapatok megalapítása és fejlesztése kellően megalapozott elméleti háttérrel, a külföldi tendenciák ismeretével került megvalósításra.

A továbbiakban a szerző a gyorscsapatok alkalmazásán keresztül mutatja be, hogy az elképzelések miképpen váltak be a gyakorlatban, s a hadművelet milyen következtetések levonására adhatnak alkalmat. A felvidéki és az észak-erdélyi bevonulásról szóló részek szándékosan rövidebbek, mint a kárpátaljai és a délvidéki hadműveletet bemutató részek. Harci cselekményekre ugyanis csak a két utóbbi alkalommal került sor, „Észak felé” és „Kelet felé” a diplomácia eszközeivel érték el a sikert. A kárpátaljai és a délvidéki események során is megállapítható, hogy csak korlátozott méretű harci cselekményekbe keveredtek a magyar erők. Az előbbi esetben a szembenálló erők – vagy inkább azok hiánya –, míg az utóbbi alkalommal a német hadsereg sikerei kímélték meg a magyar csapatokat a nagy véráldozattal járó harcoktól.

A második fejezet első részében a szerző az első bécsi döntés következtében megvalósuló felvidéki bevonulást tárgyalja, ahol a diplomáciai megoldásnak köszönhetően fegyveres összecsapásra nem kerülhetett sor a magyar és csehszlovák erők között. A bevonulás megszervezésének és végrehajtásának elemzése lehetőséget ad a létrehozás kezdeti stádiumában lévő gyorsalakulatok bemutatására. A második fejezet második alfejezetében a csehszlovák állam szétesését kihasználó, illetve a maradék Csehszlovákia cseh-morva területeit 1939 márciusában megszálló Hitler engedélyével Kárpátalja birtokba vételére indított magyar akciót mutatja be a szerző. 1939 tavaszán Kárpátalján már harci körülmények között szerepeltek a gyorscsapatok. A még kiépítetlen szervezeti, anyagi és személyi háttérrel rendelkező egységek a korlátozott harci viszonyok között megállták a helyüket. A bevonulásból leszűrt tapasztalatok mindenesetre megmutatták, hogy további komoly fejlesztésekre van szükség. Az egyik fontos eredmény a Gyorshadtest létrehozása volt, mivel kiderült a hadjáratban, hogy a gyorseregetesteknek egységes vezetésre van szükségük.

A harmadik – és legnagyobb lélegzetvételű – fejezet a frissen létrehozott Gyorshadtest 1940 és 1941 közötti történetét dolgozza fel. A szerző először az újonnan létrehozott hadtest Észak-Erdély visszacsatolásakor betöltött szerepét elemzi. Megállapítja, hogy Észak-Erdély visszafoglalása ráébresztette a magyar katonai vezetést: a Gyorshadtest akkori állapotában nem áll teljesen készen a neki szánt feladatok jelentős részének ellátására. A bevonulás menettapasztalatai, illetve egy magyar–román háború esetén a román hadsereg harci lehetőségei azt mutatták, hogy a még mindig szükségszerűen felfegyverzett gyorscsapatok korántsem alkalmasak a Harcászati Szabályzatban meghatározott feladataikra.

A harmadik fejezet második nagy témaköre, amit a harmadik alfejezetben bont ki a szerző, a Gyorshadtest délvidéki hadműveleteit elemzi. Ez a rész a monográfia legaprólékosabban feldolgozott, legnagyobb terjedelmű része.

Kiss Gábor Ferenc először is felvázolja a szembenálló felek erőit, a földrajzi viszonyokat és a hadterveket, elhelyezve és részletesen bemutatva a Gyorshadtest délvidéki hadműveleteit. Megállapítja, hogy a meglévő szervezetű, felszerelésű,

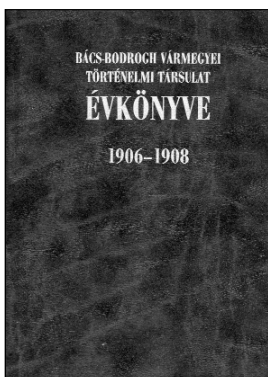
kiképzettségű gyorscsapatok még 1941-ben is a meghatározott feladataikhoz képest csak korlátozott célokért vehetők harcba, hiszen alapvető paraméterek tekintetében súlyos hiányok merültek fel. Az 1941-es délvidéki hadjárat egy koalíciós háború volt, mindazzal az előnnyel, amit egy erős nagyhatalom szövetsége jelentett. A honvédek ezúttal sem találták magukat szemben szervezett ellenséggel, inkább az irreguláris erők kötötték le a figyelmüket. Ismét előjöttek a korábbi bevetések problémái: az utanszállítás gyengeségei, a kiképzetlenség, a hiányos anyagi körülmények, valamint a vezetési problémák. Míg a korábbi helyszíneken a diplomácia háritotta el az összeütközést az ellenséges hadsereggel, most, a német szárazföldi és légi erők tevékenységének köszönhetően, mire a magyar haderők megindultak, már nem találkozhattak számottevő ellenállással. Így újfent nem sikerült háborús körülmények között vizsgáztatni a Honvédséget, ismét elmaradt az élesben való kipróbálás.

A délvidéki bevonulás ugyanakkor – az elcsatolt területek anyaországhoz való visszatérésének morális sikere mellett – katonai szempontból a megszerzett hadi tapasztalatok miatt sem volt teljesen haszontalan. A problémák orvoslására azonban nem maradt elég idő, mivel a Délvidék után újra bevetésre került a Gyorshadtest, immáron „élesben”, a keleti fronton, és ott már sajnos vérrel kellett megfizetni az elmaradt fejlesztéseket, a gyenge technikát s az indokolatlan spórolást. De a Szovjetunió elleni hadjárat már nem témája Kiss Gábor Ferenc érdekes könyvének, a Gyorshadtest további sorsát Andaházi Szeghy Viktor monográfiája² dolgozta fel, és tárta az olvasók elé.

Döbör András

JEGYZETEK

- ¹ Kiss Gábor Ferenc: *Egy katonalevél a Nagy Háborúból*. In: Glässer Norbert – Mód László (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására*. Szeged, 2018. 147–159.; Kiss Gábor Ferenc: *Harcban született: a magyar királyi 24. gyalogezred a kárpátaljai hadművelet első szakaszában*. In: Anka László – Hollósi Gábor – Tóth Eszter Zsófia – Ujváry Gábor (szerk.): *Historia est lux veritatis*. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján. II. kötet. Budapest, 299–310.; Kiss Gábor Ferenc: *Értékmentés vagy zabrálás: Kerékpáros katonák normaszegése 1941-ben*. In: Gyarmati György – Pihurik Judit (szerk.): *Háborús hétköznapiak hadszíntéren, hátszágban 1939–1945*. Budapest–Pécs, 2015. 169–180.; Kiss Gábor Ferenc: *Kézikönyv a 2. világháború hadtörténetéhez: Tények, adatok, források*. Szeged, 2014.; Kiss Gábor Ferenc: *A Magyar Királyi Honvédség gyorscsapatának alkalmazása 1938–1941*. Közép-Európai Közlemények, VI. évf. (2013) 4. sz. 116–124.; Kiss Gábor Ferenc: *Gyorscsapatok: szervezés és első alkalmazás (1938)*. In: Miklós Péter (szerk.): *Újragondolt negyedszázad: Tanulmányok a Horthy-korszakról*. Szeged, 2010. 313–322.; Kiss Gábor Ferenc: *Az első magyar ejtőernyős alakulat 1938–1939*. In: Döbör András – Kiss Gábor Ferenc (szerk.): *Magyarország és Európa 1919–1939*. Szeged, 2001. 43–58.; Kiss Gábor Ferenc: *Rohamkiképzés a Magyar Királyi Honvédségben 1938–1941*. In: Jancsák Csaba – Kiss Gábor Ferenc – Zakar Péter – Döbör András (szerk.): *Dixit et salvavi animam meam*. Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére. Szeged, 2007. 357–368.
- ² Andaházi Szeghy Viktor: *A magyar királyi honvédség részvétele a Szovjetunió elleni támadásban*. Szeged, 2016.

A BÁCSORSZÁG ÉS REPRINT-SOROZATA, A BBVTT ÉVKÖNYVEI

Immár több mint húsz éve önálló folyóirat honismereti szemlénk, a *Bácsország*. A vajdasági honismeret szolgálatában áll, miközben nem hanyagolja el az egykori Bács-Bodrog megye (korábban egységes) szellemi térségének gazdag múltját sem. Megjelenésének több mint két évtizedes folyamatossága már önmagában véve eredménynek számít, hiszen voltak nehéz évek, pillanatok, amikor úgy tűnt, hogy a lap végképp be kell szüntesse megjelenését – létét minden egyes esetben az anyagi források hiánya veszélyeztette. Ám, úgy tűnik, ezeken a gondokon most túl vagyunk, egyrészt az anyaországi támogatásnak köszönhetően, másrészt az MNT pártfogása eredményeként, amiért ezúttal is köszönetet mondunk.

A *Bácsország* történetéről röviden csak annyit, hogy 1995-ben indult a *Hét Nap* c. szabadkai hetilap mellékleteként. Egy lelkes gárda bocsátotta útjára: Szekeres László régész (első főszerkesztőnk), Magyar László levéltáros, Ricz Péter régész, Lalia Gábor levéltáros és Szabó József újságíró. Ők valóban megérdemlik, hogy neveiket minden egyes jubileumunk alkalmával megemlítsük. Annál is inkább, mert a kilencvenes évek politikai légkörében komoly kiállást és nem kevés bátorságot jelentett egy ilyen kiadvány beindítása.

1998-tól önálló folyóirat lett a *Bácsország*. Kilépett a *Hét Nap* kötelékéből, majd új nyomdát és támogatókat talált. Az új alapító a szabadkai Népkör Magyar Művelődési Központ volt, az új nyomda és felelős kiadó pedig a szabadkai Grafoprodukt Kft., amelynek Özvegy Károly volt az igazgatója, illetve ma is az: továbbra is ott készül a folyóirat. Özvegy sok éven át támogatta anyagilag is a *Bácsország* megjelentetését, és segítette ki az orgánumot nehéz helyzetekből. Jórészt neki köszönhetjük eddigi folyamatos megjelenésünket, fennmaradásunkat.

Az önálló folyóirat első főszerkesztője Ricz Péter volt. 2001-ig a lap kéthavonta jelent meg, azóta pedig negyedévenként. 2005-től lett kiadója a Bácsország Honismereti Társaság, amely megalakulása óta a vajdasági honismereti mozgalom megteremtésén, megerősítésén fáradozott, illetve azon, hogy egybehangolja a kutatók munkáját. Az utóbbi néhány évben Hulló István magiszter, a szabadkai múzeum igazgatója áll a társaság élén, aki minden tekintetben gondját viseli a folyóiratnak, sőt időről időre munkatársként is szerepel. A szerkesztéspolitikát kezdettől fogva az volt, hogy a folyóirat legyen sokoldalú, sokszínű és széles skálájú, értékőrző, értékmentő és hagyománytisztelő honismereti szemle, múltunk és történelmünk értékeit bemutató, megcilllogtató kiadvány. Folyóiratunknak volt egy jeles szabadkai elődje, a 20. század elején, Csillag Károly szerkesztésében, 1904 és 1906 között megjelenő *Bácsország*. Nemcsak a nevét örököltük meg, hanem azt a gyakorlatot is, hogy történelmi témájú cikkeket is közölt.

Szekeres László egykori főszerkesztőnk szavait tartjuk ma is irányadónak, aki annak idején azt nyilatkozta, hogy a *Bácsország* „*legyen sokoldalú és széles skálájú honismereti szemléje a vajdasági magyarságnak, emlékeztetve őket gazdag múltjukra és történelmükre*”. Tehát egy népszerű, tudományos folyóiratról van szó, amely már régen kivívta helyét és meghonosodott a vajdasági magyar folyóiratok között, s amelyet olvasói gárdája éppen sajátos profilja miatt kedvel. Több mint húsz éve a honismereti kutatások előmozdítását ösztönzi, környezetismeretünk bővítését, s ennek szellemében biztosít megnyilatkozási lehetőséget a vajdasági helytörténészeknek, méghozzá azzal az őszinte meggyőződéssel, hogy a honismeret megismerése hozzátartozik egy művelt közösség, egy művelt társadalom mindennapjaihoz. Többek között azért, hogy tudjuk, kik vagyunk, honnan származunk, hol tartunk ma, és hová igyekszünk.

A *Bácsország* beindítása után, külön könyvsorozat megjelentetésére is sor került, azaz a Bácsország-könyvek kiadására, amely sorozat az utóbbi években, az anyagiak hiánya miatt elakadt. A munkát szeretnénk a jövőben folytatni néhány, vidékünket érintő történelmi mű kiadásával.

A másik nagy vállalkozásunk a Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat Évkönyveinek reprint-sorozata, amelyet a *Bácsország* egyik elődjének tekint. 1885 és 1917 között számos érdekes és értékes tanulmányt közölt vidékünk múltjáról, melynek szerzői a kor legjelesebb történészei voltak: Iványi István, Dudás Gyula, Érdújhelyi Menyhért és mások. Nem vitás, hogy ezek az évkönyvek, amelyek harminchárom éven át jelentek meg, mindmáig a legkomolyabb és leggazdagabb történelmi és helytörténeti adatbázisai a mai Bácskának, ugyanakkor nehezen hozzáférhető ritkaságok is – nemigen jutnak hozzá a kutatók. E felismerésből kiindulva született meg még évekkel ezelőtt az ötlet, hogy hasonló kiadásban kellene megjelentetni. Az ötletet tett követte, és Özvegy Károlynak, valamint a Bácsország Honismereti Társaság vezetőségének köszönhetően be is indult a reprint-sorozat, amely ma már a VIII. kötetnél tart.

Talán nem érdektelen, ha most röviden szólok a sorozat legutóbb megjelentetett darabjairól, pontosabban az utóbbi négy kötet tartalmáról, amelyek az 1897 és 1908 közötti időszak történelmi tanulmányait tartalmazzák, tehát több mint két évtized termését, méghozzá a Bács megyei történészek legaktívabb időszakából, mondhatni, aranykorából.

Az 5. kötet az 1897 és 1899 között beérkezett tanulmányokat közli, többek között hozza a korábbi (1885 és 1896 között megjelentetett) évkönyvek repertóriumát, amely fontos segédeszköze a korábbi kötetek tanulmányozásának. Az érdekesebb írások közül kiemelhetjük azokat, amelyek Bács-Bodrog megye helyneveit, növényvilágát, vizeit, természeti jelenségeit, könyvtárait és nemességét vizsgálják. Emellett értékes tanulmányokat olvashatunk Csantavér, Béreg, Kupuszina, Gombos, Csonoplya, Bátmonostor, Zombor és Szabadka múltjáról, illetve a megyében végzett ásatások eredményeiről. Igen gazdag a kötet családtörténeti anyaga is, lévén, hogy adatokat szolgáltat a Becsei, a Vojnits, a Rudics és a Latinovics familia történetéhez.

A 6. kötet az 1900 és 1902 között készült tanulmányokat közli. Többek között írást olvashatunk a bácskai Tisza-vidékről a török kor után, a középkori céhekről és ipartestületekről, Bács-Bodrog megye 1763 előtti állapotáról, de a bácskai babonákról és a szabadkai római kori telepről is. Helytörténeti vonatkozású tanulmányt közöl Gombosról, Torzsáról és Monostorszezről, de egységes kimutatást is a megyében található romokról, emléksobrokról, régi építményekről, temető- és faluhelyekről. A 6. kötet legkiemelkedőbb tanulmánya Dudás Gyula munkája, *Az oktatásügy története Bács-Bodrog megyében*, amelyhez szervesen kapcsolódik egy megyei tanügyi helynévtár is. Érdekes írást olvashatunk továbbá Vörösmarty Mihály bácsalmási képviselőségéről, Czirfusz Ferencről, Hajnóczy Sámuelről, Schweidel Józsefről és Vetter Antalról. Több értekezés a megye területén feltárt régészeti emlékeket mutatja be.

A 7. kötet az 1903 és 1906 közötti írásokat tartalmazza. Tanulmányt olvashatunk Bács 17. és 18. századi múltjáról, Bács-Bodrog megye régi pecsétjeiről, a Kalocsa-Bács megyei klérus honvédelmi tevékenységéről a mohácsi vész előtt, a bácsalmási nemes közbirtokosságról, a torzsai németek és a bácskai szerbek szokásairól, a bácskai őstelepekről, a Bácskában található római sáncokról, Bodrog megye egykori főtisztviselőiről, a bácskai jakobinusokról stb. Fontos adalékokat szolgáltat e munka Zenta, Orom, Titel, Monostorszeg, Kishegyes, Bácsmadaras, Haraszi, Palánka, Ada, Szabadka és Zombor történetéhez. Írást olvashatunk továbbá Bácsmegyei Bánk Pálról, Schweidel Józsefről, Czibor Imréről, valamint Petúr Bács megyei főispánról.

Végezetül, röviden a 8. kötet tartalmáról, amely mindenekelőtt közli az 1885 és 1907 közötti kötetek szerzők és cikkek szerinti mutatóját, de beszámol a Társulat 25 éves történetéről, illetve jubileumáról is. Tanulmányt olvashatunk Baja múltjáról, Patachich Gábor Bács megyei főispán 1733. évi beiktatásáról, Bács-Bodrog megye érmészeti leleteiről, kőkorszakbeli temetkezési emlékekről, a begecsi romokról,

Deák Ferenc és Bács-Bodrog megye kapcsolatáról, négy XV. századi bácsi kanonokról, Kozma Lajos pirosi lelkész 1848-as feljegyzéseiről, Bács várának régiségeiről, bácskai helynevekről stb. Érdekes írást közöl a kötet Mária Terézia Bács megyétől kapott kávéjáról, József császár lakodalmának bácsmegyei vonatkozásairól, valamint a bácsi sokác és szerb népszokásokról. Itt olvashatunk még Türr Istvánról, Ugróczy Ferencről és id. Dömötör Pálról is.

Összegezve, az Évkönyv legújabb kötetei nemcsak értékes történelmi források, hanem élvezetes olvasmányok is egyben. A következő időszakban szeretnénk a sorozatot teljessé tenni, a még meg nem jelent kötetek kiadásával.

Németh Ferenc

A Délvidék Kutató Központ Alapítvány kiadása
Felelős kiadó: az alapítvány elnöke
Nyomta: A-Színvonal 2000 Kft.
<http://szinvonalnyomda.hu/>
Megjelent 500 példányban.